

ГРАЂАНСКЕ СТРАНКЕ У СРБИЈИ 1941—1945.

Познато је да су политичке странке и организације само интрузијом помоћу кога поједине класе и друштвене групације воде политичку борбу. Србија, као и остали делови Краљевине Југославије, била је прави конгломерат у социјалном и верском погледу. Стога и није чудно што је у њој, као и осталим деловима земље, постојао велики број партија.¹ Међутим, партијско-политички живот у јединственој земљи почео је да се деформише одмах после доношења Видовданског устава 1921, пошто је Комунистичка партија Југославије, као најнапреднија снага друштва ускоро подвргнута прогону, да би 1929. делатност свих странака била забрањена. Последње деценије живота странака у Краљевини Југославији, па и у Србији, за нашу историографију није довољно проучена, мада би то било важно пошто би се лакше објаснило њихово диференцирање у народно-ослободилачкој борби. Делатност некада моћних странака у Србији: Радикалне, Демократске, Земљорадничке, Народне сељачке, Самосталне демократске, Социјалистичке, Републиканске и др. само је делимично приказана, и то у периоду диктатуре.²

У време измењене форме диктатуре стварају се нове општејугословенске странке чији је иницијатор био режим, а што се тиче Југословенске радикално-сељачке демократије, касније Југословенске националне странке (ЈНС), њен зачетак је, у првом реду, био лично краљ.³ Југословенска народна странка и Радикално социјална формиране су 1933. године. Међутим, последња није ни озаконила своју делатност, јер јој режим није дозволио даљи рад, пошто је сматрао да је улога коју јој је доделио завршена, те је 1934. забрањена.⁴ Од општејугословенских странака овог периода треба поменути: Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), о чијој делатности нема посебних остварења (и Југословенски народни покрет „Збор“, са профпа-

¹ Србија је имала богат страначки живот у XIX веку. Њихову делатност је обрадио др Драгослав Јанковић у својој докторској дисертацији *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.

² Што се тиче дела која говоре о политичком животу у време диктатуре ту на првом месту треба навести дело Т. Стојкова *Опозиција и време шесто-јануарске диктатуре*, Београд 1969, затим значајна остварења Љубе Бобана као: *Zagerbačke punktacije, Istorija XX veka, IV; Držanje srbijanskih opozicionih stranaka prema zagrebačkim punktacijama Historijski zbornik*. 1-4, 1962. Вредан пажње и рад Т. Стојкова: *Грађанска опозиција и skupštinski izbori 8. XI 1931, Istorija XX veka IV*.

³ О почецима Југословенске националне странке говори рад М. Бодрожић, *Образовање Југословенске радикално-сељачке демократије, Историјски гласник 2-3, 1964.*

шистичким, крајње десничарским тенденцијама. Припадници овог последњег нису без разлога названи „српски фашисти“, јер им је на челу био Димитрије Љотић, познати присталица нациста, кога су они помагали још пре рата.⁵

Пошто последња деценија делатности грађанских странака није довољно обрађена и проучена, као што смо већ поменули, нису у потпуности позната програмска начела појединих странака и њихов утицај у народу. Тешкоћа је и у несрећности архивске грађе и недостајању писаних докумената. Услед непостојања прворазредне архивске грађе, морали смо се користити и мемоарском, која се одликује субјективним приступом у анализи догађаја.

Пре разматрања става грађанских странака у априлском рату и после њега треба напоменути да су углавном све буржоаске странке имале негативан став према Комунистичкој партији Југославије, као настављачу најпрогресивнијих програмских концепција ранијих социјалдемократских странака. До 1937—1938, после великих прогона, затварања и убистава у време отворене диктатуре, када су партијске организације биле разбијене, КПЈ је радила на својој консолидацији, да би тек последњих година пред рат развила ширу активност.

Поред тога треба имати у виду да је целокупна званична југословенска спољна политика, пошто је председник владе постао М. Стојадиновић, била оријентисана на фашистичку Италију и нацистичку Немачку. То је допринело разбијању Мале антанте, која је мада оруђе антиоталитарних снага требало да буде стуб мира на Балкану и у Средњој Европи. Тиме је Краљевина Југославије, као и земље западне демократије које су спроводиле своју „политику смиривања“, умногоме допринела да се Хитлерови захтеви прихвате без отпора. Повезивање са земљама с фашистичким режимима допринело је стварању услова за настајање и деловање већ поменутих партија, које су биле отворено профашистичке или, у најмању руку, десничарске, и великосрпских политичких организација: Југословенског народног покрета „Збора“, Југословенске народне странке „борбаша“ и „Српског културног клуба“, на челу са универзитетским професором др Слободаном Јовановићем и Драгишом Васићем. Иако те групације никада нису имале већег утицаја на широке народне масе, те нису придобиле већи број присталица, деловање њихових лидера играло је значајну улогу. Они су у извесној мери креирали политику у четничком табору, код Д. Васић, док су у марионетским режимима М. Аћимовића и М. Недића, поред осталих политичара, увек деловали представници Љотићевог „Збора“. То се не би могло рећи једино за председника Југословенске народне странке Светислава Хођеру, који је цело време окупације провео као заробљени официр у Немачкој и који није хтео да се врати у земљу и стави у службу окупатора. У исто време, Лука Стевић, истакнути члан ове странке из Србије, приступио је НОП-у већ 1941. и учествовао на заседању АВНОЈ-а као већник.

⁴ О овој странци постоји прилог М. Бодрожичић, *Покушај образовања Радикално-социјалне странке, Историјски гласник*, 1965, бр. 3-4.

⁵ О активности Југословенског народног покрета »Збора« видети радове Б. Глигоријевића, *Политички покрети и групе с националистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом »Збору«, Историјски гласник*, бр. 4, 1965, и *Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду у октобру 1940. и растурање Љотићевог »Збора«, Историјски гласник*, 1963, бр. 2.

Када се говори о држању грађанских странака у Србији током ослободилачког рата и револуције, треба имати у виду да организације политичких партија нису, у ствари, ни функционисале. Оне су биле разбијене, и све до ослобођења земље нема података о функционисању било којег већег форума неке странке, а нарочито не извршних и главних одбора партија. То је и разумљиво, јер је Србија била подељена на неколико окупационих зона и под разним окупаторима, који су забранили постојање свих странака и онемогућили њихов рад.

Стога се током рата и револуције може говорити о држању појединих политичара и група из појединих странака, а не о држању политичких партија у правом смислу речи. Кад је реч о њиховом држању у априлском рату, било би интересантно проучити да ли су представници грађанских странака предузели било какве акције за одбрану земље. Међутим, о томе нема писаних докумената јер таквих акција није ни било. Једино је то учинила **Комунистичка партија Југославије**, мада је скоро две деценије опгуживана за издајство и рад против народа и интереса земље. После априлског рата **буржоаске партије** су престале да живе организовано, али је свака имала своје квислинге мада они, осим Љотића у Србији, нису били значајни. Немци су се у Србији, после њеног заузимања, ослањали само на своје старе симпатизере, које су материјално помагали још у предратној Југославији. Вође странака су у прво време биле и против окупатора и против КПЈ.

Улога лидера грађанских странака у контрареволуционарном табору 1941—1945.

У време припрема за оружани устанак присталице грађанских странака биле су готово потпуно пасивне. Органи свих партија били су разбијени и престали су да функционишу. Руководиоци неких странака налазили су се у иностранству као чланови емигрантске владе или као њени истакнути сарадници. Тако је, пре свега, био Милан Гавриловић, шеф Земљорадничке странке, који се као амбасадор избегличке владе налазио у емиграцији, затим Петар Живковић, председник Југословенске националне странке, Милош Трифуновић, Слободан Јовановић, Милан Грол и други лидери некада моћних странака.

У исто време, већ крајем априла 1941, прогермански настројени политичари, који су се тада налазили у Београду, одржали су састанак у стану Д. Љотића. Састанку су, осим Љотића, присуствовали: Милан Аћимовић, Јеремија Протић, бивши помоћник министра финансија, Душан Летица, бивши министар финансија, Ристо Јојић, такође бивши министар, и Лазар Костић, професор универзитета. Они су расправљали о условима под којима би могли да се приме руковођења цивилном управом под немачком окупацијом.⁶ Чињеница да су Немци већ крајем априла били у стању да образују цивилну управу, значи за врло кратко време, потврђује да су имали доста симпатизера који су им то омогућили. Немци су Љотићу понудили место комесара министарства привреде, што је он одбио. Тридесетог априла 1941. Турнер је позвао Милисаву Васиљевића и др Стеву Иванића, које је примио генерал Ферстер, ради уручења нових декрета, јер је била извршена нова подела ресора услед Љотићевог

одбијања.⁷ Истог дана је образована комесарска влада у окупираној Србији. На њеном челу је био Милан Аћимовић, бивши министар унутрашњих послова у влади М. Стојадиновића (1. маја 1941. ту вест су објавили дневни листови). Остали комесари су били припадници већине грађанских странака (осим, између осталих земљорадника, социјалиста и др.): Р. Јовић, министар просвете, члан Извршног одбора Демократске странке; М. Јанковић, министар правде, члан ЈРЗ, Д. Пантић, министар пошта, телеграфа и телефона, и Душан Летица, министар финансија. Љотићевци су дали своја два представника: министра привреде инж. Милосава Васиљевића и Стевана Иванића, министра социјалне политике, док је Љотић остао по страни, јер су Немци пристали да одмах не искористе све своје резерве, а Љотић је сматрао да ће моћи боље да брани комесарску управу ако буде изван ње.⁸ И Југословенска национална странка дала је свог значајног лидера, члана Главног одбора странке Јеремију Протића, као министра исхране, а Народна радикална странка Лазара Костића као министра саобраћаја.⁹ Ова министарства нису имала никакве самосталности, већ су била непосредно потчињена одговарајућем одељењу у немачком штабу. Тако је било и с осталим нижим органима.

Сви чланови Комесаријата, а нарочито њен председник Милан Аћимовић, затим Драги Јовановић и Таса Динић, бивши члан ЈНС, свесрдно су се залажили за спровођење изванредних мера у Србији, а од 22. VI 1941, после напада Немаца на Совјетски Савез и за хапшење комуниста.

Према писању Бошка Костића, крајем маја 1941. у Београд је дошао ађутант Драже Михаиловића, резервни пешадијски потпоручник Владимир З. Ленац. Он се, у присуству Б. Костића, састао са Љотићем и саопштио му најновије вести о акцији Драже Михаиловића, око кога се на Равној Гори окупило око 80 официра, подофицира и војника бивше Југословенске војске. В. Ленац је пре рата био Љотићев повереник за омладину, у ствари, председник Љотићевог „Збора“ на Загребачком универзитету, а касније старешина омладине „Збора“ за целу земљу.¹⁰ Други састанак с Ленцем одржан је 10. јуна 1941, и то у присуству поручника Пипана (Перића). Он је обавестио Љотића о организацији Д. Михаиловића, наглашавајући да четници још немају намеру да нападну Немце, пошто за то није дошао прави час. Као и раније Ленцу, тако је и Пипану „дата већа сума новца да понесе Дражи“.¹¹ Б. Костић наводи да је још неколико Дражиних курира долазило Д. Љотићу и да је у другој половини јула Љотић одлучио да у штаб Д. Михаиловића пошаље своје поверенике (Б. Костића и Ратка Парежанина). На Костићево питање зашто и он не крене с њима, Љотић је одговорио: „Е, Бошко, знај да је моје срце тамо у шуми, али ми мој разум налаже да останем

⁶ Вошко Костић *Za istoriju naših dana, Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Lille 1949, 18.

⁷ Исто, 20.

⁸ Исто, 22.

⁹ Ј. Марјановић *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963, 33.

¹⁰ В. Костић, н. д., 33.

¹¹ Исто, 34.

у Београду.¹² Као што се види, Дража је од почетка своје активности био повезан с Љотићевцима.

У исто време, против Д. Михаиловића, за чију је активност несумњиво знао, није био ни председник комесарске владе М. Аћимовић, који је пре рата био познат као германофил. Он је у разговору са четничким функционерима у Београду 1944. овако формулисао свој став према Д. Михаиловићу:

1. да за време окупације жели да води искључиво политику српског народа, јер је знао да је Хитлер спреман да општро казни Србе због 27. марта;
2. да жели да спасе и подофицире како их Немци не би похапсили и одвели у Немачку и
3. да ће Немце одвратити од намераване акције чишћења српских шума од преосталих припадника бивше југословенске војске, чиме ће свесно заштитити Д. Михаиловића и омогућити му да се организује.¹³

Оружани устанак наших народа, под руководством КПЈ, натерао је бивше грађанске странке да се активишу у свим деловима Србије и да се придруже четничкој организацији, на челу са пуковником Д. Михаиловићем, јер су желеле да сачувају стари поредак, што су могле учинити једино супростављајући се напредним снагама, које су се, вођене Комунистичком партијом, бориле против окупатора и радиле на прикупљању свих родољубивих елемената. КПЈ је радила на стварању ЈНОФ-а у целој земљи. Борба партизана у Србији против окупатора натерала је извесне бивше политичаре да изађу из пасивности. Они су дошли Д. Михаиловићу на Равну Гору, који се после капитулације, као пуковник бивше југословенске војске, прво повукао на Озрен у Источној Босни са групом официра и жандарма, па једанаестог маја 1941. прешао на Тару, у Србију, затим на Суворбор. Маја и јуна прикупљао је четнике и обавештења. Од политичара први му је дошао Драгиша Васић, потпредседник Српског културног клуба, који постаје његов заменик на Равној Гори. Дошли су му и Војислав Вујанац, од земљорадника: Лазар Тркља, секретар странке, затим Милош Секулић, Власта Петковић, Јово Поповић, Живота Тодоровић, Мате Русковић и др.; од демократа: Миодраг Живановић Бранислав Ивковић, Драгољуб Лазић и присталице других странака. Тиме је покрет добио политичко обележје. Током лета 1941, Д. Михаиловић је преко свог команданта Београдског штаба наредио да се у Београду формира политички одбор који би био састављен од представника националистичких, политичких, културних и омладинских организација, који би му служио као нека врста саветодавног тела.¹⁴

¹² Исто, 35. — Одлазак ове делегације сигурно је касније омео развој устанка под руководством КПЈ.

¹³ М. Крстић, *Осврт на политику сарадника окупатора Милана Аћимовића и Милана Недића Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1971, 117-118.

¹⁴ Према писању Мате Радловића тај одбор су чинили: Лазар Тркља и Јово Поповић, адвокат; Виден Благојевић, адвокат, од радикала; од демократа Миодраг Живановић, Стево Станковић као представник учитељског удружења и Савета партијских друштава и учитељ Димник, који је био председник учитељског удружења у Југославији, представник омладинског фронта за одбрану отаџбине Милија Јанићијевић правник, представник београдске трговачке омладине и питомаца »Привредника« — Милија Матић, приватни чиновник и председник савеза Школа — Владимир Белајчић, први заменик старешине сокола. (Вид. Елаборат Мате

Крајем августа или почетком септембра 1941, овај одбор је са-ставио програм који је Милош Секулић однео у Лондон.¹⁵ Из про-грама се јасно види великосрпски карактер одбора, јер се тражи да се „дефакто“ ограниче српске земље и да у њима остане „само срп-ски живаљ“. Проблем муслимана сматрао се као врло „тежак“. Као идеал истакнута је „јака и хомогена српска државна јединица, по-литички и економски способна за живот“.¹⁶

Овај програм је еволуирао тако да је децембра 1941. Д. Миха-иловић четничке јединице ставио пред одређене задатке: створити Велику Југославију, а у оквиру ње Велику Србију, етнички чисту, у коју ће поред Србије, ући Црна Гора, Босна, Херцеговина, Срем, Банат и Бачка; а да би се то постигло, предвиђено је уништење Му-слимана. Према томе, границе Велике Србије биле су јасно преци-зиране. У програму се захтевало: „Створити непосредно заједничке границе између Србије и Словеначке чишћењем Санџака од мусли-манског живља и Босне од муслиманског и хрватског; затим: „Каз-нити све усташе и мустимане који су у трагичним данима немило-срдно уништавали наш народ.“¹⁷

Иако су овај програм створили политичари, Дража је настојао да га оствари. Несумњиво је да је он као војник имао лоше мишљење о политичарима, јер су они били главни виновници што се прилике у бившој Југославији нису довољно средиле. Д. Михаиловић, под ути-цајем Д. Васића, настојао је да четнички покрет формира као ван-партијски. Међутим, његовом настојању опирали су се сви полити-чари који су пришли Дражи, а нарочито земљорадници, јер је њих било највише и на Равној Гори и у београдском четничком одбору. Поред тога, земљорадника је било доста и у иностранству, на при-мер Милош Тупањанин, који је био главни експонент организације Д. Михаиловића у Цариграду, М. Секулић, Милан Гавриловић и други.

Међутим, чињеница да је овај одбор ускоро престао да ради, да нема никаквих података о њему, потврђује да је Д. Михаиловићу и Драгиши Васићу успело да преовлада њихова концепција, да четни-чка организација не добије страначки карактер.¹⁸ При том треба имати у виду да су сви поменути политичари дошли на Равну Гору и придружили се Д. Михаиловићу, јер су знали да се он бори за стари поредак и да им је, стога, он најбоља гаранција за заштиту њихових класних интереса.

У свом извештају Милош Секулић наводи да је имао дужи са-станак са пуковником Д. Михаиловићем и каже „понудио сам му сарадњу мојих другова. Пошто смо се тачно о свему споразумели донели смо одлуку да, поред осталог, упутимо бар једног сигурног

Радуловића, Четнички покрет Д. Михаиловића, стр. 62 — Елаборат се чува у депоу Музеја револуције народа Југославије).

¹⁵ М. Секулић је допутовао у Лондон крајем септембра 1941. и поднео влади извештај. Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), ВК-У-46.

¹⁶ АВИИ, ВК-У-17, Ј. Марјановић, *Prilozi istoriji sukoba NOP i DM, Istorija XX veka*, I, Beograd 1959, 179-180; Д. Пленча, *Međunarodni odnosi Juogslavije u toku II svetskog rata*, Beograd 1962, 75-76.

¹⁷ АВИИ, ВК-У-8. (Докуменат је у препису чију је тачност оверио капетан П. Ђуричић); *Документи о издајству I*, Београд 1945, 12-13. Ј. Марјановић, н. д., 181; Д. Пленча, н. д., 76.

¹⁸ Ј. Марјановић, *Prilozi*, 179; и *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом*, 314, 315 и 514.

човека у иностранство да ступи у везу са нашом владом и да јој преда поруку¹⁹ И бивше присталице демократске странке помагале су Д. Михаиловића. Поред тога, у извештају Градимира Бојлонија се тврди: „Све веће индустрије и организације помажу пуковника Д. Михаиловића. Сам Савез земљорадничких задруга, на челу са Војом Ђорђевићем, стоји у тесној вези са покретом и обилно га помаже.“²⁰

Колико су грађанске странке у покрету Драже Михаиловића гледале свог експонента, најбоље потврђује чињеница што од 27 чланова Извршног одбора Демократске странке ни један није отишао у партизане, а од 150 чланова Главног одбора само један (Миле Перунички)²¹ Дража је настојао да повеже све монархистичке и националистичке елементе у земљи. Стога је већ октобра 1941. послао своје емисаре у разне делове земље. Дража се повезао с бившим официрима. С иностраним круговима је такође био повезан и њима се представљао као носилац отпора против окупатора. Вођство четничког покрета повезало се од самог почетка са жандармеријом, касније и са комесаријатом Министарства унутрашњих послова.

У почетку Д. Михаиловић се декларисао као војник кога се политика уопште не тиче, што није било тачно, јер је настојао да искористи бивше политичаре и оствари великосрпски програм, те је његова организација била колико војничка, толико и политичка. Четници су отворено штитили жандарме, иако су се они ставили у службу окупатора, јер су то, по њиховим речима, били „наши људи“. У августу 1941. официри Д. Михаиловића наставили су са уписивањем сељака у четнике. Именовали су своје поверенике. Истовремено су пропагирани да још није дошло време за борбу; да су они краљеви изасланици и да ће дати знак кад дође време за орбу против окупатора. Истицали су да партизани само наносе зло народу, изазивајући бес Немаца који ће „због партизана уништити српски народ“. Дража је успоставио везу са Недићем и Немцима. Формирао је знатан број одреда, од којих су били најзначајнији: Церски, Јадарски, Таковски, Јелички, Вишеградски, Руднички и други. Покрет Д. Михаиловића се организовао ради обнављања старе власти. Мобилизацију у западној Србији четници су спроводили насилно јер су желели да спрече јачање партизанских одреда.²² Седмог октобра 1941. здружени четнички одреди Воје Јевремовића и капетана Јовановића напали су код Жагубице делове Пожаревачког НОП одреда. И на другим местима четници су напали партизане.

Према исказу М. Недића пред државном комисијом за утврђивање ратних злочина 9. I 1946, он је у августу 1941. добио налог од Крауса и М. Аћимовића да образује владу у коју би ушли представници свих грађанских странака. Та влада требало је да заведе ред у земљи. Ради образовања нове владе, к њему су долазили лидери разних странака, међу којима су били најистакнутији: Илија Михаиловић, бивши члан ЈНС; Димитрије Љотић, вођа „Збора“, А. Цинцар-Марковић, члан ЈРЗ, и други. Милан Недић је одржао неколико састанака с истакнутим лидерима бивших грађанских странака и ис-

¹⁹ АВИИ, ВК-У-46.

²⁰ АВИИ, ВК-У-17.

²¹ Ј. Марјановић, *Устанак*, 188.

²² Ј. Марјановић, *Прилози*, 203.

такнутим људима из привредних и трговачких кругова.²³ Ови преговори су се завршили доношењем апела.

Тринаестог августа 1941. *Ново време* је објавило апел српском народу. Апел су потписали бивши истакнути политичари, међу којима Коста Кумануди, бивши министар и члан ЈНС; Александар Цинцар — Марковић такође бивши министар; Велизар Јанковић, бивши министар и члан ЈНС, а затим ЈРЗ; Светозар Поповић, бивши министар и члан ЈНС; Лазар Марковић, бивши министар и истакнути члан Радикалне странке; Д. Љотић, вођа „Збора“; Ђура Јанковић, бивши министар; Васа Јовановић, бивши министар, некада масон а потом радикал; Милан Аћимовић, Таса Динић, члан ЈНС; Воја Ђорђевић, бивши министар, и низ других министара и народних посланика, као Ђура Котур, сенатор и члан ЈНС; Илија Михаиловић, члан Главног одбора ЈНС, и други. У овом апелу они су позвали све Србе да помогну да се у земљи сачува „ред и мир“. У апелу се, даље, отворено иступа против партизанског покрета, који је називан „злочинским бољшевиизмом“ и акцијом „туђинских плаћеника и саботера“. Затим се констатује да он доводи у „питање све напоре на сређивању наших прилика и намерно покушава да у земљи изазове пожар уништења и истребљивања, у варљивој нади да ће тиме нешто помоћи својим господарима“. Као што се види, бивши чланови грађанских странака покушали су овим својим апелом да обману масе и одврате их од праведне борбе коју су партизани водили. Своју покорност и служење страном окупатору они су покушали да оправдају повезаношћу партизана са Совјетским Савезом.

Двадесет деветог августа 1941. образована је квислиншка влада М. Недића у коју су ушле углавном бледе политичке личности, осим М. Аћимовића, бившег члана ЈРЗ, и три љотићевца, који су се још за време старе Југославије, као што је већ речено, уско повезали с Немцима.

М. Крстић у свом раду с правом тврди да су између Недића и Аћимовића постојале разлике не само у односу на „ауторитет“ Недићев већ и у плановима за будућност Србије. Иако није припадао ниједној политичкој странци, Недић је желео да за време окупације дефинитивно оформи будућу Србију. Разликовали су се и у ставу према бившим политичарима. Док је Аћимовић био спреман да сарађује са свим грађанским странкама које су биле за очување монархије и старог покрета, дотле је Недић желео да се постави као „отац Србије“, који није хтео да ико буде поред њега, да га тудорише или надгледа. То се види не само по томе што је он желео да се отресе М. Аћимовића већ и Д. Љотића, иначе свог блиског пријатеља и рођака.²⁴

Узимајући у обзир све изнесено, може се констатовати да су у току августа 1941. изведене значајне „акције“ међу бившим присталицама грађанских странака. То је, пре свега, конференција коју су, уз помоћ и под покровитељством окупатора, организовали, поред Недића, Лазар Марковић и Коста Кумануди ради састављања и упу-

²³ АВИИ, Недићева архива, (даље: НА) 1-5/2-1; упор. S. K r a k o v, *General Milan Nedić*, knj. I, Minhen 1963, 127-138.-С. Краков подвлачи да Д. Љотић и други наговарају Недића да образује владу; упор. J o v a n T r i š i ć, *О Милану Недићу*, Windsor, Canada, 1960, 49-50; Petar Martinović Вајіса, *Milan Nedić*, Chicago 1956, 158.

²⁴ М. К р с т и ћ, н. д., 120.

живања већ поменутог „апела српском народу“. Као што се видело, тај апел су потписали многи истакнути политичари, јавни и културни радници. Његов потпис је значао у ствари, израз лојалности окупаторским властима. У августу је одржана и конференција, а припремана за њу, такође, руководили су Ј. Марковић и К. Кумануди. На конференцији су обављена консултовања о формирању владе „народног спаса“, а Аћимовић је дао образложење своје оставке. Љотић није хтео да се прими председништва у тој влади, предлажући да председник буде не политичар, већ војно лице. На то је Цинцар-Марковић предложио Данила Калафатовића, да би коначан избор ипак пао на Милана Недића.²⁵ Трећа акција је већ поменута: стварање политичког одбора Драже Михаиловића, у који су ушли представници радикалне, демократске и земљорадничке странке. Одбор је требало да буде значајан политички ослонац Дражиног покрета. Гестапо је, међутим, ускоро ухапсио неке чланове овог одбора. Лазар Тркља је успео да побегне у западне крајеве, а одбор је практично престао да ради.²⁶

Иако ове три акције на први поглед немају никакве везе, оне су повезане (карактеристично је нарочито да су све три изведене у Београду) и значе извесно сређивање и консолидацију и трајније опредељивање грађанских политичара. У исто време, као што је већ истакнуто, у унутрашњости земље, упоредо с успешном борбом против окупатора и његових сарадника, Комунистичка партија је радила на придобијању бивших присталица грађанских странака и њиховом укључењу у широки народноослободилачки фронт у чему је имала запаженог успеха, јер су се извесни политичари трајно везали за НОП.

Шестог септембра 1941, *Ново време* је објавило Наредбу бр. 1 председника министарског савета М. Недића, у којој се поред осталог каже: „Никакво партијско-политичко деловање, ни у ком правцу, нећу трпети, јер оно у свим правцима највише шкоди народу. Стога свако испољавање у том правцу има престати, а сваки онај који противно поступи има се одмах привести заслуженој казни.“ Жан-дармерија и полиција требало је да послуже за сузбијање револуционарног покрета, за борбу против партизана и стварање таквог стања које би погодновало окупатору, а самим тим и фашизму.

Међутим, Недићева влада није успела да оствари задатке које је добила приликом свог формирања: несметано коришћење земље, помоћ окупатору у експлоатисању природног богатства и помоћ фронту, нису били остварени те је већ средином септембра 1941. Недићева влада била у кризи. На седници владе 15. и 16. септембра 1941. расправљало се о томе да она није у стању да обезбеди „ред и мир“ у земљи те је она намеравала да поднесе оставку. По налогу Љотића, оставци се успротивио министар Михаило Олћан, истичући да он може у року од 24 сата да преко своје организације „Збора“ формира одреде који би допринели одржавању реда и мира.²⁷ Љотић је током целе 1941. и касније играо веома значајну улогу, делујући иза кулиса и сматрајући да ће таквом својом активношћу више допринети консолидацији прилика у Србији него да се стави

²⁵ В. К о s t i ć, н. д., 44.

²⁶ Р. Рајовић, *Грађанске политичке групе у Београду 1941—1945. Београд у рату и револуцији*, 205.

²⁷ АВМИ, Н, 50, 37/1-1; Упор. В. К о s t i ć, н. д., 48.

директно у службу Немаца као министар једног ресора или, чак, председник владе, те је устао против оставке Милана Недића.

Ново време је 19 XI 1941. објавило Љотићев захтев да треба отворено радити на успостављању реда и мира у земљи у вези са речима архиепископа у синоду. *Наша борба*, орган Љотићеваца, донела је 18. X 1941. уводни чланак о томе. Како треба радити на успостављању реда и мира љотићевци су најбоље показали помажући немачким окупаторима у борби против партизана и 21. X 1941. приликом стрељања око 7.000 грађана Крагујевца. Љотићевци су одржавали блокаду града како пре тако и за време стрељања, а истовремено су хапсили и одводили грађане.²⁸ Неоспорно је да се Љотић није смео прихватити одговарајућег положаја у Србији, пре свега, због тешког економског стања становништва. У условима када су партизани у овој покрајини постизали нове успехе, решавајући на најбољи начин социјалне проблеме, због чега су им и широке народне масе приступиле, квислиншки органи власти су били беспомоћни.²⁹

У време сукоба са партизанима Дража је затражио помоћ из Босне, наређујући да му се пошаље одмах пет шестина снага, а да се једна шестина задржи у Босни. И остали четници, потискивани од партизана, морали су да се повуку према Равној Гори. Налазећи се у тешкој ситуацији, замолили су југословенску емигрантску владу у Лондону да им упути хитну помоћ у оружју и муницији. Кријући праве узроке своје тешке ситуације, навели су да су их партизани напали, те, ако им Енглези не пошаљу помоћ, они су „готови заувек“. Истовремено, Дража је тврдио да партизани не воде борбу против Немаца. Међутим, четници у то време одржавају састанак с Немцима у Дивцима, ноћу између 13. и 14. новембра 1941.

Избегличка влада је, међутим, већ примила извештај М. Секулића, у коме се каже да је акција партизана у односу на Немце офанзивна у целој земљи. Секулић је истакао да су у редовима партизана сви они који су за што бржи напад на Немце. На челу одреда били су, према њему, интелектуалци, сељаци и официри.³⁰

И у извештају Бајлонија говори се да су четници пасивни, а партизани активни.³¹ Југословенска влада је оценила ситуацију у земљи и одлучила да помаже четнике, а народе Југославије позвала је да се без потребе не упуштају у борбу против непријатеља. Пошто су четници били експонент њене политике, избегличка влада се за њих определила. Стога ускоро долази до врло важне одлуке да се четници прогласе Југословенском војском у отаџбини, а Дража произведе у чин бригадног генерала (7. XII 1941). Избегличка влада покушала је да цео покрет против немачких окупатора стави под команду четника, јер је знала да партизанима руководи КПЈ, која ће после победе над непријатељем захтевати социјалне и државне промене. Стога чланови избегличке владе инсистирају код совјетске владе да се руководство НОП-а помири и споразуме са четницима и да се све снаге отпора ставе под команду Драже Михаиловића. Када се

²⁸ Исто.

²⁹ О расположењу маса и економском положају народа видети извештај од 16. III 1942. начелника обавештајног одељења српске добровољачке команде упућено председнику министарског савета. (АВИИ, НА, 20, 54/5-1).

³⁰ АВИИ, Делеше ДМ, д-1; вид. и *J. Marjanović, Prilozi*, 24; D. P I e n ĉ а, н. д., 84.

³¹ Извештај који је пренео Градимир Бајлони носи назив »Ситуација 1. 1941.« (АВИИ, мф, Б/1, 706-712. D. P I e n ĉ а, g.d., 84).

нашао у тешкој ситуацији због опкољавања на Равној Гори, Дража се обратио избегличој влади, тражићи да она инсистира код НОП-а да дође до јединствене команде.³²

Седamnaестог новембра 1941, југословенски отпpавник послова у Москви посетио је А. Вишинског и затражио да влада СССР енергично интервенише код устаника у земљи да се све партизанске и четничке снаге ставе под једну команду. Вишински није дао коначан одговор, само је обећао да ће захтев југословенске владе пренети својој влади. Стога се интервенција југословенске владе насавила код амбасадора Мајског. И велика Британија је помагала Д. Михаиловића, па је 18. новембра 1941. уложила протест код владе СССР, опредељујући се за обуставу борбе између устаника, који треба да се ставе под команду Михаиловића. У своме меморандуму она је истакла да енглеска влада сматра да је Д. Михаиловић једино могући вођа оружаног отпора народа оружаног отпора Југославије против купатора, због чега му се све борбене групе треба да потчине.³³ На инсистирање Велике Британије, Совјетска влада је изнела свој став према Д. Михаиловићу. Стога је Врховни штаб НОП одлучио да обустави дејство против четника да не би правео сметњу влади СССР, сматрајући да ће се на делу показати издајничко држање четника.³⁴ Двадесет седмoг децембра 1941. британска влада је послала прву новчану помоћ Д. Михаиловићу, док су први енглески представници стигли к Дражи октобра 1941. Међутим у овом раду не намеравамо много говорити о делатности емигрантске владе, јер њена активност захтева комплетна аналитичка истраживања. О њој ће бити речи само толико да би могла да се уочи њена контрареволуционарна делатност у борби против НОП-а.

У вези са делатношћу Југословенског народног покрета „Збор“ треба посебно истаћи да је он још у току лета добио право да делује на формирању сопствених оружаних снага. Бошко Костић наводи да се на њиховом стварању ради после седнице владе М. Недића, 3. новембра 1941. убрзо после њеног образовања. Први одред је формиран 15. новембра 1941. од стотинак младића, углавном студената. Аутор говори о њиховом јуначком држању у борби против партизана. Тај одред је назван трећим ђачким, а командант му је био активни артиљеријски поручник Будимир Никић.³⁵ Ускоро се стварају и нови одреди. Њихов командант је био Коста Мушицки. Почетком 1942. од добровољачких одреда су устројени добровољачки батаљони. Тада је српска добровољачка команда била преименована у Српски добровољачки корпус (СДК), који је имао пет батаљона. Касније, 1943. године, ти батаљони су прерасли у пукове. Средином 1944. у корпусу је формиран један артиљеријски дивизион са три батерије (једна пољска и три брдске). Према подацима М. Крстића, бројчано стање СДК износило је 4.000 — 5.000 људи,³⁶ док је према Б. Костићу, оно било знатно веће. Колико су они били зависни од окупатора, најбоље сведочи чињеница што се командни кадар припремао у Немачкој, јер су тамо организовани официрски и подофицирски курсеви. Немци су у јединицама Српског добровољачког кор-

³² АВИИ, Депеше ДМ, д-1; вид. и Ј. Марјановић, *Prilozi*, 214-215 и *Ustanak*, 358.

³³ Ј. Марјановић, *Ustanak*, 360-362 и *Prilozi*, 221-223.

³⁴ Д. Пленча, н. д., 89.

³⁵ В. Костић, н. д., 50.

³⁶ М. Крстић, н. н., 127.

пуса имали своје официре за везу који су им командовали. Имали су посебно судство, администрацију, обавештајну и пропагандну службу. У јединицама су постојали и професионални политички радници, који су били истакнути чланови „Збора“³⁷

С овим Љотићевим јединицама активно су сарађивале формације Српске државне страже, за чије је оснивање Љотић добио право 6. фебруара 1942. После сукоба с партизанима у Србију у тзв. првој непријатељској офанзиви, с квислиншким јединицама активно су сарађивале снаге Д. Михаиловића. Од тада је ова сарадња била стална, али различитог интензитета, зависно од ситуације у Србији. У време привремене кризе НОП-а крајем 1941. и почетком 1942, сарадња са окупатором и квислинзима била је нешто слабија, а понекад је долазило и до сукоба, нарочито између четника и Љотићеваца.³⁸

Бошко Костић је у време свога боравка у Турској крајем 1941. активно радио на успостављању веза с емигрантском владом преко амбасадора у Анкари Илије Шуменковића, саветника посланства Томазеа и неколико војних представника Краљевине Југославије. Он им је саопштио да се четници боре против комуниста, а да су љотићевци за краља. На крају разговора са Хаџи-Ђорђевића с којим је такође тада дошао у везу Костић му је пренео Недићеву и Љотићеву поруку да треба да их југословенска „влада што више напада да би на тај начин код Немаца стицали што веће поверење како би могли да спасу што више српских глава“.³⁹ У исто време Б. Костић, као поверљиви Љотићев човек, ступио је поново у везу са присталицима Д. Михаиловића (с новинарима Боривојем Гавриловићем и Јованом Лазаревићем), како би четничком покрету предао поруку свог вође Д. Љотића. (Он је ступио у контакт).⁴⁰

У другој половини 1942. Д. Михаиловић је упутио телеграм емигрантској влади у Лондону, саопштавајући да је Милош Секулић, познати првак Земљорадничке странке, до свог одласка из земље одржавао везу с њим. У том телеграму Д. Михаиловић је настојао да објасни влади да га је он примио не као представника једне политичке странке, већ као новог војника. Са још неколико припадника Земљорадничке странке М. Секулић је донео Дражи 10.000 дин. Међутим, Михаиловић је тада одбио план земљорадника о акцији по селима, мада му је Секулић обећао дати и „канале кроз њихове организације“.⁴¹

О делатности грађанских странака у контрареволуционарном табору током 1942. нема много података. У том погледу значајан је рад лидера грађанских странака, које су углавном били њихови шефови у емиграцији. Они су се нарочито ангажовали у борби против НОП-а на међународном плану, са једним изузетком Саве Косановића. Утицај Грола у влади био је нарочито велики, што потврђује чињеница да је он 31 децембра 1941. предложио Душану Симовићу да поднесе оставку пошто није могао да оживотвори захтеве који су се тада постављали пред емигрантску владу. Наиме, све грађанске

³⁷ АВИИ, НА, 9/3, к-245.

³⁸ Ђ. Костић у својој цитираној књизи доноси документарну фотографију на којој се виде четници и добровољци у друштву на Мравињцима 1942. (В. К о s t i ć, н. д., 66).

³⁹ В. К о s t i ć, н. д., 82.

⁴⁰ Исто, 91-108.

⁴¹ АВИИ, Делеше ДМ, 450; АВИИ, ВК-П-240, извештај мин. правде од 31. VIII 1942.

странке су биле јединствене у борби против НОП-а, а за враћање на стање у Краљевини Југославији какво је било пре рата. То није могао да оствари Д. Симовић као војно лице — генерал, па је морао да оде са места председника владе. Он се надао да ће му помоћи краљ и вођа Земљорадничке странке М. Гавриловић, што се није догодило, па је он морао да поднесе оставку.⁴²

Од владе Слободана Јовановића, бившег професора Београдског универзитета и председника Српског културног клуба, очекивало се да ће смирити националне и политичке страсти и рад владе усмерити ка мирењу завађених српских и хрватских политичара. Међутим, на седницама је и даље свакодневно долазило до спора.⁴³

У то време није била мала активност појединих политичара — чланова владе, као М. Гавриловића, који су радили на стварању странака сељачког покрета (9. јула 1942), чији је циљ био да се у земљама Средње Европе уведе поредак на начелима тзв. сељачке народне демократије, тј. да се задрже закупљени страни капиталистички односи.⁴⁴

Карактеристично је да је, захваљујући успесима НОП-а, у целој земљи у току друге половине 1942. међу политичарима који су били нешто пасивнији у погледу сарадње с окупатором дошло до још већег колебања. Тако су неки политичари (а међу њима Веља Поповић, Коста Кумануди, Риста Јовић, Никола Ђоновић, Јурај Деметровић и др.) издали меморандум у коме изражавају готовост да ступе у политички живот под условом да се Немци повуку.⁴⁵

Учешће присталица грађанских странака у редовима НОП-а 1941—1945.

Руководство Комунистичке партије у време припрема за устанак радило је на придобијању вођства Народне сељачке странке за оружану борбу. У том циљу Јосип Броз Тито је 5. јуна 1941. одржао састанак с Драгољубом Јовановићем, вођом Народне сељачке странке. Ј. Б. Тито се повезао и са Иваном Рибаром, бившим прваком Демократске странке. Док је И. Рибар приступио НОП-у, дотле се Д. Јовановић на речима слагао, али „ништа у том погледу није учинио код својих присталица“.⁴⁶ Преко Душана Богдановића, члана Главног одбора Народне сељачке странке, Иван Милутиновић је одржавао везу са Д. Јовановићем. Истовремено се преговарало и са Небојшом Малетићем, чланом Главног одбора НСС. Он се касније придружио НОП-у.⁴⁷ КПЈ је водила преговоре и са неким вођама соци-

⁴² М. Б о д р о ж и ć, *Uloga i držanje građanskih stranaka i grupa tokom 1942. i I zasedanje AVNOJ-a. Prvo zasedanje AVNOJ-a, Zbornik radova naučnog skupa*, Бићац 1966, 332.

⁴³ О делатности емигрантске владе и сукобима између српског и хрватског дела видети више: В. К л ј а к о в и ć, *Jugoslovenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske 1941—1944, Časopis za suvremenu povijest*, бр. 2-3, за 1971., стр. 97-147; упор. и К. П а в л о в и ћ, *Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945*. Виндзор Канада 1969, 13-28.

⁴⁴ М. Б о д р о ж и ć, *Uloga*, 333

⁴⁵ Ј. М а р ј а н о в и ћ, *Београд*, Београд 1964, 272.

⁴⁶ V конгрес Комунистичке партије Југославије, Београд 1948, 63; упореди; М. Б о д р о ж и ћ, *Осврт на улогу и држање Земљорадничке и Народне сељачке странке у Србији током ослободилачког рата и револуције Зборник радова НОР и револуција у Србији 1941-1945* (у штампи).

⁴⁷ М. Б о д р о ж и ћ, *Осврт*.

јалистичке странке (В. Коран), а били су успостављени контакти и са неким вођама Југословенске републиканске странке око Јаше Продановића и дра Михаила Илића, као и с другим угледним члановима грађанских странака који су последњих година деловали у оквиру Удружене опозиције.⁴⁸

Кад је реч о држању грађанских странака према оружаном устанку народа може се нагласити да се они најчешће индивидуално опредељују. Поред тога што је оно зависило од чињенице да су се њихови лидери налазили у саставу емигрантске владе, па, према томе, деловали против НОП-а, оно ће умногоме зависити и од њихове лични снаге којом су могли да савладају своју аверзију према КПЈ и да се одреде за борбу против окупатора. Из наредног излагања види се колико је напора уложила КПЈ да би придобила њихове присталице ради што масовнијег приступања јединственом НОФ-у. У време отпочињања оружане борбе под руководством КПЈ, формални вођа радикала Аца Станојевић претежно је боравио у Књажевцу, без стварног утицаја на политику своје странке и без обзира на то да ли су оне приступиле ЈНС или ЈРЗ, када је ова 1935. почела да се оформљује. Тако је М. Трифуновић деловао у емигрантској влади док су се Лазар Марковић, Никола Узуновић (некадашњи председник ЈРСД, а касније, ЈНС), Милан Аћимовић и др. ставили у службу окупатора или покрета Д. Михаиловића, или су се определили и за једно и за друго.

Што се тиче правца Демократске странке, они су или емигрирали (М. Грол, Б. Марковић, Б. Влајић и др.) или су остали у земљи и ставили се на располагање Д. Михаиловићу (С. Дуканац, М. Кујунџић, Б. Ивковић и др.), што ће се видети из наредног излагања.

Слично су учинили и самостални демократи. У то време С. Будисављевић и С. Косановић налазили су се у емиграцији, односећи се доста разумно према НОП-у, док је последњи гајио и специјалне симпатије према њима; у земљи је Адам Прибићевић ступио у везу са Д. Михаиловићем и нарочито у време конгреса у селу Ба појачао своју активност против НОП-а, о чему ћемо касније више говорити.

КПЈ је улагала напоре да ступи у везу са свим родољубивим елементима и грађанским странкама. Још 20. августа 1941. ПККПЈ за Србију дао је инструкције шабачком округу да је неопходно партизанске снаге припремити не само за одбрану већ и за противнапад. „Да би сте тај задатак успешно спровели, потребно је неодложно повезивање са читавим народом тога краја и свима онима који у овој борби могу бити савезници. Стога вам ПК предлаже да отпочнете политичке преговоре с присталицама Драгољубове (демократске. — у ствари НСС — прим. М.Б.), радикалне и других странака о заједничкој сарадњи како у политичком тако и у војном смислу.“ Покрајински комитет саветује да резултат тих преговора треба да буде стварање „заједничког комитета националног ослобођења“. У том циљу требало је издати и проглас народу који би потписали највиднији представници партија које у томе учествују. Затим даље каже: „Треба покушати све да се за ову акцију јавног иступања пред народ придобије Д. Михаиловић и људи око њега.“⁴⁹

⁴⁸ Р. Рајовић, н. д., 205.

⁴⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (dalje: Zb NOR), I/1, str. 64.*

Представници КПЈ ступили су у везу с И. Рибаром (лево крило Демократске странке) и Небојшом Милетићем (НСС), који су одмах прихватили став о потреби борбе против окупатора. Неки су ступили у борбу септембра и октобра 1941. Највише је успеха било у преговорима са једним делом руководства Народне сељачке странке. С њима је склопљен споразум у коме су се договорили о следећем: 1. У свим местима и на сваком кораку свестрана сарадња, помоћ и заједничка акција у борби против окупатора и његових домаћих слугу и агената. У том духу —: а) Најактивније и најпожртвованије суделовати у партизанској борби, коју треба развијати све до опште народноослободилачког устанка. б) У свим местима створити народноослободилачке одборе у које треба увлачити и присталице и других партија. Ти одбори треба да буду једини, који ће агитацијом и пропагандом припремити масе за општи народни устанак. в) У свим местима створити заједничке одборе националног фонда из кога ће се финансирати борба за националну слободу.⁵⁰ Документ је требало као циркуларно писмо упутити одговорним партијским функционерима обе странке. Он је допринео јачању сарадње између присталица обеју страна на терену. У то време у Крагујевачком партизанском одреду била је формирана Земљорадничка партизанска чета. Али при првом нападу четника њени припадници су им се придружили.⁵¹

У исто време био је склопљен споразум између Јосипа Броза Тита и српских земљорадника, у коме се предвиђа: „1. Заједничка борба против окупатора. 2. Заједничка борба за совј. власт (сигурно се мислило на стварање НОО — прим. М.Б.) и савез са СССР-ом. 3. Заједничка борба против распыривања нац. мржње. 5. Заједнички одбори савеза радника и сељака. Др. Јовановић признаје и сам нужност наше хегемоније у борби и очувању извојеване власти(. . .) 6. Борба против окупатора јесте саставни део наше борбе за нац. слободу и равноправност народа ће се моћи постигнути само на бази братског споразума свих народа Југославије. У вези са тим Партија мобилише све своје снаге у борби против распыривања нац. мржње, коју свим средствима шире окупатори и њихови агенти или агенти Енглеске.“⁵²

Споразум између КПЈ и НСС није дуго трајао и нашао је одраза само у Шумадији, али је вођство странке ометало ту сарадњу, а са друге стране одржавало везу са четничким покретом. Споразум је престао чим је почела офанзива окупаторских снага на ослобођену територију. До тога је дошло због тога што присталице ове странке нису биле искрено за споразум, а са друге стране, НСС, створена пред рат, није имала великог броја присталица у народу.⁵³

И у крагујевачком крају активност партије на стварању ши-

⁵⁰ Zb. NOR, I/2 78, извештај инструктора ПК КПЈ за Србију од 30 марта 1941. — ПК КПЈ за Србију о стању акцијама крагујевачког НОР одреда; и Ј. М а р ј а н о в и ć, *Ustanak*, 208-209. — Касније је дошло до склапања још једног споразума између КПЈ и Народне сељачке странке у коме се говори о активном учешћу и сарадњи у НОР-у, о стварању националног фонда. Истовремено је био упућен позив свимаискреним родољубима и свима партијама да сарађују у борби против окупатора, као што су то учиниле ове две странке. *Ворба*, бр. 5, 28. X 1941, 2).

⁵¹ Вид. о томе више М. Б о д р о ж и ћ, *Осврт*.

⁵² В. Д е д и ј е р, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, Београд 1953, 323.

роког НОФ-а нашла је видног одраза. Ту су НОФ-у приступили истакнути прваци НСС (неки су били и чланови Главног одбора ове странке). Међу њима било је и таквих који су смогли снаге да превазиђу своје страначке концепције и постану чланови Комунистичке партије, активно суделујући у командном руковођству Гочког и Копаоничког одреда. Други су радили као значајни позадински радници, помажући НОП, те њихова улога није била мање значајна.⁵⁴

У тимочком крају су по избијању устанка постојале тешкоће у преговорима за придобијање бивших грађанских странака. Изузетак су чинили поједини припадници Земљорадничке странке, као Никола Николић из Врбице, Видоје Пешић из Јелашнице, Илија Божанић, Михајло Мариновић и Миодраг Николић из Горњег Зумичја.⁵⁵

Значајно је да је, упоредо са ширењем устанка у Србији, КПЈ појачавала притисак на локалне прваке бивших грађанских странака, као Демократске, Земљорадничке, Радикалне и других партија, настојећи да их придобије за заједничку борбу. Они су прихватили борбу и изјашњавали се на речима за њу, али су истовремено показали колебљивост и сумњу да је оружана борба преурањена. Ипак се изван број бивших функционера у потпуности определио за устанак, који је стално био у порасту, па су ступили у одборе НОФ.⁵⁶ Успех НОП натерао је присталице грађанских странака да се отворено изјасне: најекстремнији елементи се окупљају око Недићеве владе или око покрета Д. Михаиловића, док други део ступа у НОБ.

Врховни штаб НОПОЈ настојао је да избегне сукобе са четницима и да постигне сагласност о вођењу заједничке борбе против окупатора. Први преговори партизана и четника одржани су средином августа 1941. године. Септембра 1941. склопљен је низ споразума између четника и партизана о заједничкој борби.⁵⁷

Деветнаестог септембра 1941. одржан је састанак у Струганику, на коме је Д. Михаиловић задржао исти став према НОП-у. Крајем септембра 1941. Александар Ранковић и Милош Минић расправљали су о четничким испадима против партизана, али при том нису постигли већи успех.

Јосип Броз Тито је предложио нов састанак, на коме би се преговарало о формирању заједничких оперативних штабова који би руководили заједничким операцијама, старали се о исхрани бораца и снабдевању фронта ратним потребама и формирали заједничке комисије које ће решавати спорна питања између партизана и четника. Д. Михаиловић је одговорио преко капетана М. Митића, не желећи у то време да се састане са Ј. Б. Титом, већ је задржао резервисан став у погледу проналажења одлучних мера за уклањање спорних проблема.

Двадесет шестог октобра 1941. ипак долази до састанка у Брајићима, којем присуствује Јосип Броз Тито, Сретен Жујовић и Ми-

⁵³ Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом, 151; вид. и В. Д е д и ј е р, Дневник II, 41-42; Ј. Марјановић, *Ustanak*, 209.

⁵⁴ Више о томе: М. Б о д р о ж и ћ, *Осврт*,

⁵⁵ *Ustanak naroda Jugoslavije* III, Beograd 1962, 188, — П. Маргиновић, Бајица спомиње позив који су земљорадници упутили својим присталицама за ступање у редове НОП-а (Р. М а р т и н о в и ć, *Milan Nedić*, 191).

⁵⁶ Р. М о г а ć а, *Društveno-politička kretanja i politika КПЈ u ustanaku 1941. Jugoslovenski istorijski časopis* (даје ЈИС), br. 1 за 1962, 15-16, Ј. М а р ј а н о в и ć, *Ustanak*, 366.

⁵⁷ Вид. више: Ј. М а р ј а н о в и ć, *Ustanak*, 201-207. и *Prilozi*, 185-186.

тар Бакић од стране партизана, а од стране четника: Д. Васић, Д. Михаиловић, Д. Павловић и капетан Митић, а једним делом и капетан Хадсон. Споразумели су се да и четници и партизани мобилишу на исти начин: да војске остану тамо где јесу, да се избегавају сукоби и да се акције координирају; да седиште Врховног партизанског штаба остане у Ужицу, а да седиште четничког штаба буде у Ужичкој Пожези; да подела плена буде заједничка; да транспорт трупа и материјала буде слободан на целој ослобођеној територији, да се створе мешовити ратни судови за суђење пљачкашима и другим непријатељима народа; да се води брига о обезбеђивању становништва; да се штабу Драже Михаиловића из фабрике оружја да 1.200 пушака и муниција; да се од 55 милиона динара из Ужичке банке сваком главном штабу додели по 5 милиона динара, да се он остатка пружи помоћ избеглицама. Испуњавајући брајићки споразум, Врховни штаб је пустио заробљенике четнике, штабу на Равној Гори дато је 500 пушака и 34.000 метака, а четницима у Пожеги 5.000 кг. жита.⁵⁸ Дан касније по потписивању брајићког споразума Д. Михаиловић издаје наређење да се нападу партизани у западној Србији, а почетком новембра 1941. четници у Ивањици напали су ариљски партизански батаљон, а 3. новембра 1941. њихове главне снаге пошле су у напад на правцу Ужице — Чачак. Седмог новембра 1941. партизани код Карана разбијају четнички одред капетана Ракића.

Током 1942. грађанске странке у Србији нису организовале значајнију делатност. Као што се из претходног излагања видело, руководиоци грађанских странака су се још у току 1941. определили за окупатора, за покрет Д. Михаиловића, док је мањи део приступио НОП-у. Током 1942. они су настојали да својим бившим страначним присталицама омасове своје редове. То су радили и преко штампе⁵⁹ и другом пропагандом. Четници су чак организовали, као и 1941, насилно уписивање у четничку организацију. Стога је ПККПЈ за Србију издао неколико прогласа, у којима ји објаснио улогу четника и позвао народ у партизане.⁶⁰

У својој окружници бр. 4 од 1. септембра 1942. упућеној свим партијским организацијама и члановима КПЈ у Србији ПККПЈ за Србију истакнуо је да „треба прекинути са секташким ставом према неактивним и колебљивим елементима из редова демократа, радикала, земљорадника и других родољубивих организација“ и да их треба убеђивати у „неужност активне оружане борбе против окупатора и њихових најамника“, за ослобођење целог народа испод ропства окупатора и његових сарадника.⁶¹ Тада је јасно истакнуто да се родољубом може сматрати само онај ко је спреман за борбу про-

⁵⁸ Ј. Марјановић, *Ustanak* 316-320 и *Prilozi*, 207-209; Д. Пленча, н. д., 82-83.

⁵⁹ У то време четници су издавали више листова као: *Глас Цера*, органе церско-мајевске групе коргуса, *Видовдан*, орган I равногорског корпуса. Поред тога четници су издавали низ летака и прогласа у којима су клеветали партизане.

⁶⁰ М. Бодрожић, *Улога*, 340. — Међутим, у другој половини 1942. напредни западни листови све су више износили праву истину о борби у Југославији и оптуживали Д. Михаиловића за сарадњу с окупаторима и квислинзима. (Вид. *Slobodan Nešović, Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941-1945*, Beograd 1964, 101-112).

⁶¹ Zb. NOR, IX/2, 22-23; *Naša borba*, 2-3, 17, *Narodna borba*, br. 4, od 15. marta 1942.

тив окупатора и разбијача јединства српског народа. Ту идеју су ширили многобројни листови Народноослободилачког фронта.⁶²

После првог заседања АВНОЈ-а, које се конституисало као највиши политички израз створеног народног јединства, као тело које ће још више настојати да развије и уједини напоре НОО и осталих масовних антифашистичких организација у свим деловима земље, на коме је било присутно неколико представника грађанских странака, међу њима и Иван Рибар, руководство НОП-а је покушало да придобије Драгољуба Јовановића, позивајући га на ослобођену територију децембра 1942. Рачунало се са знатним придобијањем његових присталица. Драгољуб се није одазвао овом позиву⁶³, сматрајући да је боље и сигурније да остане у Београду, у коме је и остао до краја рата, мада је и после другог заседања АВНОЈ-а позван на ослобођену територију.⁶⁴

Првим заседањем АВНОЈ-а завршена је значајна етапа у деловању присталица грађанских странака и у редовима НОП-а и у табору окупатора.

Рад представника грађанских странака Србије у емигрантској влади и на развоју четничке идеологије током 1943.

Година 1943. представља значајну етапу у контрареволуционарној активности емигрантске владе у борби против НОП-а. Јануара 1943. Врховни штаб и Извршни одбор АВНОЈ-а упутили су ноту владарима САД, СССР и Велике Британије, у којој је наглашено да Д. Михаиловић сарађује са Италијанима, Немцима и усташама у борби против НОП-а. У ноти се каже: да југословенска влада у Лондону преко свог министра Д. Михаиловића ратује против НОВ, користећи се у исто време дипломатском подршком савезника. Пошто су НОВ и ПОЈ дали толико жртава у борби против окупатора, сматрано је да се има право захтевати од Савезника да се „они енергично интересују о случају југословенске владе и Драже Михаиловића“ и да пошаљу комисију која је више пута позивана да „једанпут за увек учини крај страшној превари и заблуди светске јавности“.⁶⁵

Од опромног је значаја и изјава Врховног штаба НОВ и ПОЈ и АВНОЈ-а од 8. фебруара 1943, која је дата у вези са ширењем клевета и лажних информација о НОП-у. У њој се каже да је НОП „општенародни“ покрет, у коме учествују сви прави родољуби, „без обзира на политичко и верско убјеђење и националност“. У вези са његовим циљевима истакнуто је да је он себи поставио као главни задатак „ослобођење земље од окупатора и извојевање независности и истинских демократских права свим народима Југославије“. Зага-

⁶² М. Б о д р о ж и ћ, *Улога*, 340.

⁶³ Архив Југославије (даље АЈ), Д. Јовановић, Мемоари, стр. 352. — С. Нешовић је донео низ прворазредних сведочанстава о одјеку које је имало I заседање АВНОЈ-а у светској штампи и о томе како је Д. Михаиловић све више разобличаван. (S. N e š o v i ć, *Inostranstvo*, 114-124).

⁶⁴ У документима ПК Србије се подвлачи да се у извештају од 11. и 21. XI 1943. хитно тражило да се Д. Јовановић изведе на слободну територију. Позив је Јовановићу упућен тек после заседања 2. I 1944., али му се овај није одазвао (Архив Србије — даље АС, — ПКС, 422, 429 и 466).

⁶⁵ *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJAa*, Zagreb 1963, 111, Zb. NOR, II/7, 471-472; D. P l e n č a, н. д., 168.

⁶⁶ *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 109.

рантована је приватна својина. Поред тога, не предвиђају се радикалне промене у односу на друштвени живот, осим замена реакционарних општинских управа и жандарма, „који су се били ставили у службу окупатора, народнослободилачким одборима, који имају истински демократски народни карактер“. Све остале важније мере у односу на друштвени живот, као и питање државне организације, предвиђало се да ће их решавати народни представници по свршетку рата. Поред тога, свима народима су загарантована национална права.⁶⁶

Двадесет шестог марта 1943. Бранко Чубриловић у свом писму С. Јовановићу писао је „да не може одредити како ће нова држава бити уређена: као конференција, федеративна или ће бити успостављена, можда повећана, версајска Југославија“.⁶⁷ Хрватски конгрес у Чикагу (20. и 21. II 1943.), на коме су осуђени хрватски и српски сепаратисти, као и Српски конгрес (4. и 5. VII 1943), јасно су потврдили да се жели Југославија⁶⁸ у старом обиму и са старим друштвеним поретком. Стога и није чудно што је таква влада била хладна према Совјетском Савезу. У исто време влада је гајила пријатељске односе према свима који су се са симпатијама пратили развитак четничког покрета, према Турској, Грчкој, а били су такође размењени стални представници са националним комитетом Слободне Француске (НКСФ).⁶⁹ Добри односи су успостављени и са Арбанасима преко мајора Владимира Перића и арбанашких емиграната у Цариграду.⁷⁰ Већ крајем 1942. влада С. Јовановића имала је тешкоћа због сарадње четника с окупатором. Крајем децембра 1942. британски стручњак за војна питања Питер Бој саопштио је шефу Војног кабинета јулословенске владе, мајору Живану Кнежевићу, да Д. Михаиловић сарађује с Италијанима и да му Енглези не могу слати оружје за борбу против партизана, „који се сада једини туку против силе Осовина“. Поред тога, Питер Бој је сматрао за неопходно да се „ђенералу Михаиловићу доставе политичке депеше у којима ће југословенска влада да изнесе своје гледиште о Југославији, њеном уређењу, јер се ђенерал Михаиловић бори за велику Србију, — да се ђенералу Михаиловићу издаду прецизне инструкције: какав његов однос треба да буде према партизанима и осталим окупаторима.“⁷¹

У свом говору у присуству пуковника Бејлија, Д. Михаиловић је 28. фебруара 1943. нагласио „да је Италија једини извор помоћи његовој војсци и да ће он борбу против Италијана и Немаца почети после уништења усташа, партизана, муслимана и Хрвата“. Слободан Јовановић је морао да саопшти Михаиловићу да се од Велике Британије може тражити помоћ само за борбу против „Немаца и Талијана и њихових сателита, али не и за међусобне сукобе“. Помоћ коју

⁶⁷ В. Чубриловић, *Zapisi iz tuđine*, Сарајево 1946, 134.

⁶⁸ С. Косановић, *Шта се могло видети из емиграције*, Београд 1945, 48—49.

⁶⁹ Другог марта 1943. НКСФ је известио југословенског министра спољних послова да је добио ноту којом је обавештен да је мајор Данило Зобеница одређен за официра за везу с њим (АЈ, Ем. вл., 258, 20/6-1).

⁷⁰ АЈ, Ем. вл., 258/63-3; упор. АЈ, Ем. вл. 258, 52/6-1. — У Албанији је четничка делатност била обједињена под називом «Национална ослободилачка акција». (АВИИ, ВК-У-405). Једно време мајор Перић је добио налог да учини необавезну изјаву Арбанасима у погледу њихових граница, али је ускоро та дозвола повучена. (АЈ, Ем. вл., 258, 52/6-2).

⁷¹ АВИИ ВК-У-338.

Италијани пружају четницима С. Јовановићу је изгледала „тренутно“ корисна, док је од много већег значаја помоћ коју пружа В. Британија.⁷² Несумњиво је да је С. Јовановић био против колаборације с Италијанима из страха да не изгуби гостопримство Велике Британије, а и да не погорша односе са СССР-ом. Стога је влада демантовала сарадњу четника с окупаторима.⁷³ Југословенској влади је причињавала тешкоће и чињеница што је Д. Михаиловић водио верски рат, радећи на истребљивању Муслимана⁷⁴ и Хрвата.⁷⁵ Стога је Велика Британија ограничила пропаганду у корист Д. Михаиловића, истичући, поред њега, и партизане.⁷⁶

Последица овог била је да су новинари у САД и у Лондону почели да доносе објективне извештаје о ситуацији у Југославији. Покушај владе да присили новинаре да величају улогу четника завршио се неуспехом, пошто је већина новинара одбила да потпише резолуцију о подршци штампе четницима.⁷⁷ Објављивање оваквих извештаја, како на истоку тако и на западу, значило је велики успех НОП-а. Влада Велике Британије је покушала да нађе компромисно решење тиме што је предложила да се уместо речи „четник“ и „партизан“ употребљава јединствени назив „југословенски патриоти“⁷⁸ И наредних месеци југословенска влада је имала тешкоћа због делатности Д. Михаиловића. У време када је Британска врховна команда за Средоземље почела припреме за инвазију Сицилије, она је одлучила да успостави везу с Врховним штабом НОВЈ и да покрене четнике у борбу против окупатора. Стога је наредила Д. Михаиловићу да прекине сваку сарадњу с Италијанима и Недићем. При том се одступање могло вршити једино после: *претходног саслушања Британске врховне команде преко пуковника Бејлија, а с одобрењем британске и југословенске владе*⁷⁹ (подвукла М. Б.). Влада је такође скренула пажњу да извесне четничке старешине сарађују с Немцима, мада за то не сматра кривим Д. Михаиловића, који има неуредне и случајне везе с њима, те да је у интересу опште ствари заменити их „другим људима“.⁸⁰ Као што се види, југословенска влада је Д. Михаиловића сматрала потпуно неодоговорним за сарадњу с Немцима, коју је она, чак, називала „евентуалном“, предузимајући далекосежне кораке ради заштите покрета. Константин Фотић је тада добио задатак да настоји код владе САД да дође до разграничења између четника и партизана, како би они оперисали у разним деловима земље, чиме би се избегла „даља братоубилачка борба“⁸¹

⁷² АЈ, Ем., 193, 4/4-2; упор. Исто, 193, 5-3.

⁷³ АЈ, Ем. вл. 193, 4/3-2.

⁷⁴ Емиграцка влада је добила информацију да је Д. Михаиловић издао наредбу да се у Босни, а нарочито у Новопазарском санџаку побију имућни Муслимани, док је коначни обрачун с Муслиманима требало да настане после рата њиховим исељавањем у Турску. (АЈ, Ем. вл. 193, 9/5-3; упор. Радоје Рајевић, *Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine, Zbornik radova naučnog skupa »Neretva — Sutjeska«,* Београд 1969, 510-519).

⁷⁵ АЈ, Ем. вл., 193, 4/5-2.

⁷⁶ АВИИ, ВК-У-378.

⁷⁷ АЈ, Ем вл., 189 8/9. извештај посланика краљевске владе у Лондону од 31. V 1943. — Као што је наведено, неки напредни листови су већ од друге половине 1942. доносили вести о сарадњи Д. Михаиловића с окупаторима и квинслизима (S. Nešović, *Inostranstvo*, 101-112).

⁷⁸ АЈ, Ем. вл., 258, 6/53; D. Plenča, н. д., 185.

⁷⁹ Исто, к-193, 10/5-2.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ D. Plenča, н. д., 179.

Влада Велике Британије, у својој поруци од 1. јуна 1943, такође је инсистирала на разграничењу, координирању акција и престанку сарадње с окупаторима.⁸² Ипак је материјална помоћ Велике Британије четницима Драже Михаиловића из база на Средоземљу била веома обилна током целе 1943. Ентони Инд, плашећи се даљег нарастања НОП-а у Југославији, пошто је његова платформа била веома демократска и национална, саветовао је владу да прокламује слична начела, критикујући рад југословенских грађанских партија што нису водиле довољно рачуна о политичком кретању у народу током овог рата.⁸³

У исто време у влади су се непрестано сукобљавали министри Хрвати са Србима; у ствари, сукоби националних буржоазија настављени су у још оштријој мери. Осамнаестог маја 1943. Иван Шубашић, у свом извештају краљу, констатовао је да је влада „у садашњем саставу темељно подељена“, јер су на једној страни „Словенци, Хрвати, Срби пречани и србијанска демократија група“, и да она, по њему, носи чпуно српско обиљежје, а тек формално и секундарно југословенско“. Иако је последња група била у мањини, она је заузимала све важније положаје у влади, доносила прворазредне одлуке, док је већина била приморана да само „статира у влади“.⁸⁴ Стога је он сматрао за неопходно да се ради на образовању нове владе „која би дала наду за спровођење јасне и снажне југословенске политике“. Сукоби међу члановима владе, у ствари, између две наведене групе министара које је јасно оцртао И. Шубашић, били су чести, може се рећи драматични. Девог јуна 1943. Трифуновић је пребадио Крњевићу што хоће да прикаже Хрвате као Југословене, а Србе као шовинисте. Трифуновић је лично сматрао да „смо ми Срби увек били Југословени, а ви Хрвати нисте ни били и нисте ни сада“. Хрватима се пребакивало да желе Велику Хрватску, којој би било прикључено свако село, да њихов бан присуствује конгресу на коме се не поздравља краљ, већ партизани. Од Хрвата се захтевало: „Ако смо у оваквом стању издржали ми, имате, због заједничког интереса, да издржавате и ви.“⁸⁵ Миша Трифуновић је тада констатовао: „Нема Југославије какву ви хоћете. Нема Југославије у којој би били сви Срби у својој јединици, а сви Хрвати у својој. Пресељавале у истој држави нећемо вршити, а федеративну Југославију на основу трију народности не можемо начинити.“⁸⁶ Крњевић је сматрао да С. Јовановић не може бити председник владе.⁸⁷ У читаву ову замршену атмосферу нерешених односа међу националним буржоазијама из-

⁸² АЈ, Ем. вл., 193, 14/5-1; D. Plenča, н. д., 179-180.

⁸³ Државни архив секретаријата за иностране послове (даље: ДАСИП), без рег. бр. Извештај Шубашића краљу од 18. V 1943.

⁸⁴ Исто без рег. бр. Записник са седнице министарског савета од 9. VI 1943.

⁸⁵ ДАСИП, без рег. бр. Записник од 10. VI 1943; *Historijski pregled*, Zagreb 1961, бр. 2, стр. 147. — М. Трифуновић је тада подвукао да је он уверен да се Хрвати неће борити за »неку мању Хрватску него што је садања, а ми Срби то не можемо да дозволимо«. Влада С. Јовановића пред крај свога постојања веома интензивно се бавила питањем граница послератне Југославије у вези с могућношћу скоре капитулације Италије. (*Historijski pregled*, бр. 2, 1961, 156-159).

⁸⁶ *Historijski pregled*, бр. 2 за 1961, 148.

⁸⁷ Исто. — Против С. Јовановића на седницама владе су иступили и Грол и Шутеј (*Historijski pregled*, бр. 2 за 1961, 148, 152-153 и 254).

весну смиреност је уносио С. Јовановић, својим скретањем пажње на заједничку опасност од „комунизма“.⁸⁸

Опасност од НОП-а, предвођеног Комунистичком партијом, на-терала је представнике грађанских странака у влади да, уколико су желели да наставе успешну борбу против њега, створе веће јединство, које би било засновано на једнакости грађанских странака и група, а не на хегемонији великосрпске реакције. Стога је С. Јовановић пристао на састављање нове декларације, у којој се каже да ће се уређење будуће Југославије заснивати на принципу тријалистичког федерализма. Цела декларација је прожета демагогијом и у њој је предвиђено стварање такве државне заједнице која би почивала на принципима права и слободе сваког грађанина, странке и народа. Мада су се сви сложили с оваквом декларацијом, одмах је изражена сумња да ће влада С. Јовановића моћи да оствари један овакав програм, стога је она против себе имала велику опозицију, коју су сачињавали истомисљеници Илије Јукића, присталице ХСС и Мате Русковића, члана Земљорадничке странке, који су јуна 1943. формирали сељачко-демократски блок, а циљ им је био да формирају аграрну владу. Иако је нова влада С. Јовановића, са поменутом декларацијом, представљала срачунат заокрет владе за спас капиталистичког друштва и монархије у Југославији, она није била дугог века. Уско-ро је образована нова концентрациона влада, на челу са Мишом Трифуновићем, у коју су ушли по два представника свих оних странака које су биле представљене у влади образованој 27. марта 1941. Формирањем нове владе сишла је с историјске позорнице двогодишња влада С. Јовановића, која је у току целог свог постојања имала за циљ да ради на јачању четника ДМ, који су се борили против НОП-а, а за повратак монархије и старог капиталистичког друштва. У свом раду Слободан Јовановић није бирао средства. Узрок што он није успео, лежао је у чињеници да су масе увиделе оправданост борбе коју је водила Комунистичка партија, те су јој приступиле. Чињеница да је С. Јовановић морао да поднесе оставку, значила је велику победу прогресивних снага у земљи у борби за међународно признање.

Петар Живковић, који је ушао у нову владу, предложио је свој план о јачању југословенских војних снага у Египту, које су имале да се искрцају у Југославију и помогну четницима да овладају главним објектима у земљи. Међутим, мада је овај план био усвојен на седници владе, до његовог остварења није дошло, јер су га одбиле владе САД и Велике Британије пошто су биле свесне да је већина Југословена у иностранству на страни НОП-а.⁸⁹ Пошто план П. Живковића није био прихваћен Влада М. Трифуновића запала је у кризу, којој су нарочито допринели земљорадници, као и представници ХСС, који су 8. августа 1943. напустили седницу владе, јер буџет Бановине Хрватске није био изгласан.⁹⁰ У декларацији Трифуновићеве владе, која представља допуну декларације С. Јовановића Крњевићевим допунама, као основни ратни циљ истакнуто је „ослобођење Југославије у њеном државном интегритету“. Што се тиче унутрашње политике, речено је: „Поред свих унутрашњих тешкоћа, ми сви увиђамо да је данас, као и пре две године, само Југославија могу-

⁸⁸ АЈ, Ем. вл., 193, 31/3-19.

⁸⁹ D. Plenča, н. д., 200-201.

⁹⁰ В. Čubrilović, н. д.

ћна.⁹¹ У даљем тексту декларације стоји: „Искуство је показало да постоји један српски, један хрватски и један словеначки национализам, о томе ваља водити рачуна.“ Двадесет година заједничког живота показале су да они могу очувати своју „посебну слободу“ само „удруженом снагом“. Рат је окарактерисан као „борба за Нови Поредак, који би донео народима, с једне стране, сигурност од нових ратова, дакле, међународни мир, а с друге стране, сигурност од економских криза и незапослености, дакле, социјални мир“.⁹² На овај начин је краљевска влада, по обичају, испробаном током 22-годишње владавине демагошким паролама о социјалној правди, покушала да се додвори народима Југославије, а у исто време обмане Савезнике, пошто се у даљем тексту каже да ће она за остварење свог програма добити „пуну потпору Савезника“. Влада је предвиђала да ће за остварење тога циља „подвргнути своје установе темељној ревизији, и то у духу пунције подмлађене демократије“, у чему је народ требало да каже последњу реч.

Као што се види, влада је желела да својом декларацијом скрене пажњу да она у први план ставља питање државног уређења, национално питање и економски положај народа, значи, све оне проблеме које Краљевина Југославија за 22 године није успела да реши, мада је и она у својим декларацијама демагошки истицала демократске принципе које, тобоже, примењује.

Значајно је да је влада отворено морала да призна да је политика унитаризма потпуно без основа и да нема могућности за њено спровођење, те се у декларацији каже да „будућност припада федеративном уређењу које би омогућило Србима, Хрватима и Словенцима да без порицања своје посебне индивидуалности сарађују у складу на заједничким државним заједницама“.⁹³ Влада у овој својој декларацији није уопште поменула партизански покрет у земљи, који је тада представљао прворазредни фактор. Једино је Крњевећ на крају додао да „Југословенска краљевска влада поздравља мученички народ у Југославији и његову натчовечанску борбу и позива све борце да се сложе и удруженим снагама помогну велике савезнике у овој одсутној фази рата“.

Приликом дискусије о декларацији на неколико седница владе вођена је веома жива полемика о свим оним проблемима које је декларација поставила. Међутим, у тој дискусији министри нису изнели разлоге о нужности постојања Југославије као државне творевине, нити су налазили стваран начин за решење националног питања, државног уређења и економског положаја народа. Они, такође, нису поменули борбу партизана против окупатора. У „живој“ дискусији они су поновили неколико фраза о својим обавезама према народу и својим напорима да га помогну у његовој „мукотрпној“ борби, затим су дали неколико примедби на проблем државног уређења,⁹⁴ националног питања, као и на положај радних људи. Зна-

⁹¹ *Historijski pregled*, 3-4 за 1961, 259. Записник од 6. VII 1943.

⁹² Исто.

⁹³ Записник са седнице Министарског савета од 2. VII 1943. *Historijski pregled*, 1961, 3-4, 256-257.

⁹⁴ Вид. говор М. Грола на седници од 6. VII 1943. који је рекао: »Федерализам и демократска основа јасно одређују односе и права Срба, Хрвата и Словенаца као три равноправна федеративна члана државне заједнице« (*Historijski pregled*, 1961., 3-4, 259). П. Живковић је гласао за декларацију мада је њоме било признато да су Срби, Хрвати и Словенци три различита народа, јер је у њој истовремено наглашено »да је једино југословенска државна политика могућа« и борба за ослобођење Југосла-

чајно је да су буржоаски министри јасно увидели да не може уопште бити речи о унитаризму и да будућност припада „федеративном уређењу“.⁹⁵

Као што је већ напоменуто, до смене владе М. Трифуновића дошло је због сукоба у влади. Пошто се сматрало да ће нова влада, ако не буде састављена од политичара, бити у стању да боље организује своју делатност⁹⁶ на пољу јачања позиција емигрантске владе, а самим тим и југословенске буржоазије, и да ће пружити већу помоћ четницима Д. Михаиловића. С тога је образована чиновничка влада Божицара Пурића. Бранко Чубриловић је неке њене министре (Милићевића, Рашића, П. Живковића) сматрао као „чисте реакционаре и фашисте“,⁹⁷ док је Сава Косановић тврдио да је Пурићева влада ушла у „најотворенији рат са земљом и са уживањем публиковала немачке комуникее о успесима борбе против партизана“.⁹⁸

Пошто су снаге НОВ и ПОЈ биле много надмоћније од четника, Савезници су саветовали остварење компромиса, али њега није прихватила реакционарна влада. Против ове владе иступили су представници грађанских странака, који су се и даље задржали у Лондону. Међу њима су се истицали Илија Јукић, који је радио на обрадовању сељачке коалиције, у коју је требало да уђу некадашњи чланови Земљорадничке странке без Милана Гавриловића и ХСС. Против владе Божицара Пурића иступили су и бивши демократи, на челу са Гролом, и ЈНС-овци (Петар Живковић и Богољуб Јевтић). Живковић је сматрао да на челу концентрационе владе треба да буде Богољуб Јевтић или Бобић, док је Шутеј веровао да би сељачко-демократска коалиција требало да у свој састав укључи и јенсовце и демократе (ван ње би остали само радикали). У вези са дискусијом о образовању нове владе Б. Чубриловић је отишао најдаље, јер је у пет тачака 4. септембра 1943. изнео своје захтеве краљу, саветујући му да са тадашњом владом не иде у земљу, да основ режима у земљи треба да буде сељачка народна демократија, да се Бугарима, после погибије краља Бориса, пружи могућност да уђу у састав Југославије, и да буду равноправни са Србима, Хрватима и Словенцима. На крају је Б. Чубриловић предложио људе из редова свих југословенских група у емиграцији који треба да буду најбоља гаранција да ће се та политика остварити. Захтевао је успостављање срдачних односа са Совјетским Савезом, јер је био свестан да ће он после завршетка рата играти прворазредну улогу.⁹⁹

О овој делатности Б. Чубриловића краљ је обавестио преко Foreign office, Стивенсона, али се читава акција завршила без икаквих резултата, јер је ускоро Пурићева влада отишла у Каиро. Заједно са Чубриловићем, Илија Јукић, Иван Чок (представник Словенаца) и Милош Тупањанин настојали су да дође до образовања једне такве владе којој би на челу био Милан Гавриловић.¹⁰⁰

вије“ (*Historijski pregled*, 1961., 3-4, 260-261. Записник са седнице министарског савета од 6. VII 1943).

⁹⁵ *Historijski pregled*, 1961, 3-4 264.

⁹⁶ В. Чубриловић, н. д., 158. — Сукоби су били велики да је М. Трифуновић рекао »да не верује да Крњевић уопште хоће Југославију«. (В. Чубриловић, н. д., 159-160).

⁹⁷ В. Чубриловић, н. д., 161.

⁹⁸ С. Косановић, н. д., 11.

⁹⁹ В. Чубриловић, н. д., 168 и 179.

¹⁰⁰ Исто, 163.

Чубриловић је такође саветовао краља да покуша да оствари споразум са НОП-ом преко Москве. Поред тога, Чубриловић је одржао два састанка са Едвардом Бенешом, на којима је захтевао стварање федеративне демократске Југославије.¹⁰¹ Као што се види, овде се говорило о делатности и других чланова владе, не само њених представника из Србији јер су они били уско повезани.

Сукоби међу члановима владе су се наставили. Узрок им је била углавном лична нетрпељивост, која је затим преношена на сукобе на плану положаја народа кога заступају и кога ће заступати у будућој држави. Пред Пурићем је, као један од врло важних проблема, стајало питање буџета Бановине Хрватске ретроспективно од почетка до краја 1943. Он је тај буџет сматрао као политичко питање, јер се против њега „изјаснила већина политичких странака“. Овај проблем је скинут с дневног реда до повратка у земљу. На промене влада утицала је, несумњиво, више унутрашња ситуација у земљи, успеси НОП-а, него сами сукоби међу министрима. Променом личности председника, као и читаве владе, желело се показати да ће нова влада водити друкчију, демократскију политику. Чињеница да се они нису одрицали четника, већ да су их и даље помагали и новчано и оружјем¹⁰² потврђује да су они и даље остајали непријатељи НОП-а. У исто време четници у земљи, увиђајући да им сарадња с окупаторима неће обезбедити очување старог поретка, прокламовањем нове идеологије о државном уређењу и разрадом социјално-економске проблематике покушали су да опет обману масе, не више „политиком чекања“, већ испитивањем демагошких парола, које ће се ипак показати као недовољне, те им масе неће приступити.

Идеологију четничког покрета разрадиле су присталице грађанских странака које су му приступиле. Из досадашњег излагања видело се какве су се дискусије водиле на владиним седницама о питању будућег уређења Југославије углавном између представника хрватске и србијанске буржоазије. Међутим, у својим емисијама преко радија народу влада није износила своје предлоге о будућем уређењу Југославије.

Идеолози четничког покрета, међу којима су се нарочито истицали Стеван Мољевић, Перо Слијепчевић, Драгиша Васић и др., разрадили су теорију хомогене српске области. Још 26. фебруара 1942. Стеван Мољевић је, у свом елаборату „Данашњи положај и улога појединих српских области у стварању хомогене српске државе“, нагласио да је Србија „наставак немањићке државе, носилац косовске мисли, као и свих народних борби од Косова до Карађорђевића и првог светског рата и да је ударила темеље ослобођењу и уједињењу свих Срба и свега српства“. Босна, насељена и муслиманским и католичким становништвом, представила је за њега камен спотицања, те је за Хрвате предвиђао пресељавање у Хрватску, а за Муслимане сеобу у Турску. За Црну Гору предвиђало се да ће ући у састав српске државе. Судбина Војводине и Македоније била је неизвесна и њу је требало да реши општи исход рата.¹⁰³

Драгиша Васић у свом нацрту о послератном уређењу Југославије још је изричито јер каже: „Срби имају дужност, они треба

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² D. Plenča, и. д., 193-194.

¹⁰³ АВИИ, ВК-Р-8.

све да учине да по слому Немачке и њених савезника поново и што је могуће пре заузму целокупну ратом изгубљену територију, тј. Југославију у њеној целокупности, више но што смо последњег рата нашом неумешношћу пропустили да узмемо, а што нам нужно припада као услов државне целине.¹⁰⁴ Као и Мољевић, он је закључио: „Хомогена српска држава, која има да обухвата етничко подручје на коме данас Срби живе јесте ван дискусије, у томе се слажу сви Срби.“¹⁰⁵ Као „неопростиву грешку“, он је сматрао образовање централистичке државе у заједници с Хрватима и Словенцима, „коју су они од почетка негирали и, најзад, пошто су је две деценије систематски рушили, успели да је униште.“¹⁰⁶

Током 1943. четничка концепција о великосрпској држави није се поменула, јер су њени идеолози истицали: „Пошли смо да створимо Србију у којој ћи бити уједињени сви крајеви у којима живе Срби, у којој ће владати закон, ред и друштвена правда.“¹⁰⁷ У другој половини 1943. вођство четничке организације еволуирало је у свом програму до тројне федерације.¹⁰⁸ Мада података у досад приступачној грађи зашто је баш у другој половини 1943. четнички покрет прихватио тројни федерализам, несумњиво је да је до тога дошло због његовог веома тешког положаја. Од Неретве до Дрине четници су разбијени, а неуспех непријатеља да сломи НОВ и ПОЈ на Сутјесци, доказао је да је судбина „југословенске војске у отаџбини веома несигурна, те су они овим поступком покушали да поправе свој положај. Нема података о томе да је постојала специјална интервенција владе да се ово учини; прихватљивије је да су сами четнички идеолози, натерани објективним околностима, били принуђени да се одрекну хомогене државе.

У својој пропаганди против НОП-а, четници су се са омаловажавањем говорили о диктатури пролетеријата. Свесни да је Комунистичка партија агитовала у широким народним масама разјашњавајући своју политику, четници су били принуђени да спроведу веома живу акцију у борби против комуниста, поготову кад су увидели да је међу четницима знатан број присилно мобилисаних, као и таквих који не извршавају доследно наређења четничке врховне команде.¹⁰⁹

Имајући у виду да се револуција одвијала у условима ослободилачког рата, када су буржоаске снаге биле ослабљене, пре свега, због тога што нису имале своју државу, као инструмент у борби за држање у потчињености експлоатисаних и незадовољних друштвених слојева, они су изнели низ захтева о „социјалној правди“, коју ће спровести у живот. У летку од 1. фебруара 1943, јавно је констатовано да се четници боре за стварање Србије, у којој ће бити уједињени Срби и у којој ће владати „закон, ред и друштвена правда да сељак буде домаћин да има довољно земље и живи бољим животом, да радник буде правилно награђен за свој рад и обезбеђен у старости, болести и изнемоглости. Да чиновник у свом делокругу буде материјално обезбеђен и заштићен, али и кон-

¹⁰⁴ Исто, ВК-Р-40.

¹⁰⁵ АВИИ, ВК-Р-66.

¹⁰⁶ АВИИ, ВК-Р-67.

¹⁰⁷ АВИИ, ВК-Р-69.

¹⁰⁸ АВИИ, ВК-Р-173.

¹⁰⁹ АВИИ, ВК-Р-50.

тролисан, а главни носилац капитала биће држава.¹¹⁰ У летку објављеном недељу дана касније они су захтевали „истиниту неприкосновеност својине, неограничене никаквим општим интересима, колхозима и слично“.¹¹¹

Током 1943. идеолози четничког покрета су наставили да разрађују економску проблематику у разним лекцима, говорима и чланцима. Захтевали су „корениту и правичну аграрну и социјалну реформу“.¹¹² Велика пажња је посвећена пропаганди о могућности даљег школовања радника. Библиотеке и читаонице требало је да постану приступачне свима.¹¹³ Четничком покрету су приступиле и неке организације радника, и то Главни одбор Југораса (настао у време М. Стојадиновића), припадници Социјалистичке странке, на челу са Ж. Топаловићем, и организација Нарапа. Према томе, четнички покрет је настајао да у своје редове привуче све друштвене слојеве који су били присталице бивших политичких странака. Много се писало и о задругарству. У поменутом летку Д. Михаиловића говорило се и о колонизационој банци, која је, као магичним штапом, требало да реши све проблеме који су, услед недостатка кредита, тиштала југословенског човека па су детаљно наведени задаци ове банке.¹¹⁴ Када се прочита богата четничка документација у којој се расправљало о мерама које ће се предузети ради побољшања положаја свих друштвених слојева, а нарочито сељаштва, на први поглед изгледало би да се веома добро размишљало о положају сељака као најмногобројнијег сталеза у земљи. Има мало вероватноће или, може се рећи, готово нимало, да би мере које су предвиђали идеолози четничког покрета биле спроведене у живот да су четници остварили своју државу. Предвиђене мере мало би допринеле побољшању положаја народних маса, јер није била предвиђена експропријација експропријатора, већ њихова заштита, јер су се они борили за очување старог поретка.

Држање присталица грађанских странака током 1943.

О држању грађанских странака у Србији током 1943. тешко је говорити, пре свега, због тога што су се њихове значајне присталице још током 1941. отворено и јасно определиле или за НОП или за четнике, док су трећи ступили у службу Милана Аћимовића, а затим Милана Недића. Главни задатак Недићеве владе било је, несумњиво, обезбедити ред и мир у Србији, како би окупатор несмитано могао да извлачи сировине, храну и војни материјал за своју војску и да обезбеди комуникације. Стога је Недић, заједно са окупаторским снагама, Српском државном стражом, и Љотићевим Српским добровољачким корпусом, уз помоћ четника, водио борбу против НОП-а. Треба напоменути да су 1943. у Недићевој влади били истакнути представници грађанских странака: Б. Кујунџић, бивши члан ЈРЗ, као министар правде; Велибор Јенић, члан „Збора“, као министар просвете; Танасије Динић, члан ЈНС као министар унутрашњих послова.

¹¹⁰ АВИИ, ВК-Р-59.

¹¹¹ АВИИ, ВК-Р-67.

¹¹² АВИИ, ВК-Р-79.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Исто, ВК-Р-120. Упор. *Одјек слободних планина*, бр. 2 од 25. X 1943; АВИИ, ВК-Р-94/3.

Значајно је истаћи какву је улогу одиграо Љотић у Недићевој влади. Може се напоменути да је Љотићев покрет од почетка био ексклузиван, те је у оно време сматрао да је наступио моменат да преузме власт. Према исказу Драгог Јовановића на суду, Љотић је поред чисто партијске војске имао у својим рукама две трећине окружних начелника, те је у државној управи преко својих људи могао да контролише целокупан привредни живот, не излажући себе.¹¹⁵

Љотићевци, као осведочени пријатељи нациста, били су укључени у немачке планове о комадању Европе ради нових државних творевина, те су настојали да се што више учврсти немачка окупација и одржи „нови поредак“. О томе најбоље сведочи мемоар „Збораша“ под именом „немачко-српски споразум“, који је поднет у време капитулације Италије. У њему су се они залагали за оснивање нове творевине „Независне државе Србије“ при чему су дошло до изражаја шовинистичке великосрпске идеје којима се „збор“ одликовао још раније. У том мемоару се захтева:

1. да се одмах прокламује српска независна држава и прогласи као савезник Рајха;
2. да се власт преда српским припадницима, српској оружаном сили;
3. истовремено ослобођење заробљених српских војника, који ће се овдашњим националним снагама одржавати мир и бранити српску територију;
4. српска територија је свуда тамо где почивају српске невинне жртве: пређашња Србија, Војводина, Црна Гора, Срем, Славонија, Босна и Херцеговина, Далмација, Скадар и Солун;
5. Свечана изјава захвалности и поштовања народа Фиреру за ослобођење српске независне државе од Југославије и других непријатеља;
6. српски независан другарски савез са немачким Рајхом;
7. Фолксдојчери у Војводини (дивизија „Принц Еуген“) су једнакоправни са Србима, а управа ће бити вођена на два језика, српском и немачком. Бугарска добија све грчке земље источно од Солуна са Серезом, Кавалом и Дедеагачом, где се могу населити македонски Бугари. Бугарска може да поврати од Србије срезове које је морала да уступи Југославији 1918. а то су Цариград, Босиљград, Царево Село и Берово. Али зато Бугарска мора да уступи Србији видински срез.¹¹⁶

Јуна 1943. Љотићев повереник, Б. Костић опет је путовао у Турску. Понео је нове поруке Д. Љотића и М. Недића упућене краљу. У њима се истиче да је 80% народа у земљи за Д. Михаиловића, што је несумњиво била велика лаж. У Цариграду Костића су примили Лука Луковић, Илија Шуменковић, амбасадор Југославије у Анкари и многи други. У Београд се вратио тек 4. децембра 1943. да би на-

¹¹⁵ Према исказу Д. Јовановића на суду, М. Аћимовић је био смењен с положаја министра унутрашњих послова услед нетрпељивости Недића, под утицајем Љотића, према Аћимовићу као бившем члану ЈРЗ, а с друге стране немачког посланства и Кронхолца према Аћимовићу. Аћимовић је према личном тврђењу Д. Јовановића био послат на принудно лечење у Карлове Вари, а затим свратио у Берлин. На путу се задржао око две месеца. (АВИИ, НА, к-1, 7, 19. саслушање Д. Јовановића, бившег управника београдске општине).

¹¹⁶ АВИИ, НА., 50, 37/1-1. — За сада је немогуће проверити да ли је исправно тврђење Д. Јовановића да је Љотић имао 12.000 добровољаца, најбоље наоружаних и опремљених који треба да служе као квасац за стварање још јачег кадра.

ставио своју сарадњу са Д. Михаиловићем. По његовом писању, Љотић је с Михаиловићем био повезан преко Владимира Ленца. Костић наводи како се одвијала преписка између Љотића и Михаиловића у време када је он био у Турској, као и о сарадњи са четницима на терену.¹¹⁷

Поред Љотића, од бивших истакнутих функционера грађанских странака значајну улогу је одиграо Илија Михајловић, бивши члан Главног одбора ЈНС, иначе крупни индустријалац из Аранђеловца. Преко њега Недић је одржавао везу с Дражом Михаиловићем, чији је делегат био генерал Трифуновић. Од чланова ЈНС, као што је већ истакнуто, био је Танасије Динић, као члан Недићеве владе. Узимајући у обзир да је један активан члан владе, а други веома крупан индустријалац, може се претпоставити колику је огромну подршку ова странка пружила Недићевом режиму. Када се томе дода да је Драги Јовановић одржавао везу с Вељом Поповићем, Костом Куманудијем и другим политичарима грађанских странака, може се уочити крупна контрареволуционарна делатност представника бивших грађанских странака. С тога није чудно што су се многи од њих, као Коста Кумануди, нашли пред Војним већем Врховног суда ФНРЈ, заједно с Дражом Михаиловићем.

Истовремено треба истаћи да је и Милан Аћимовић, иако није био члан Министарског савета, био веома активан. Он је још крајем 1941. успоставио везу са четничком организацијом ДМ, да би она 1942. достигла кулминацију. Према исказу Д. Михаиловића на суду, Аћимовић је сматран као експонент организације Драже Михаиловића у Београду.¹¹⁸ Та активност је нарочито повећана у време припрема конгреса у селу Ба. Аћимовић је тада имао више разговора са Живком Топаловићем. Добре односе с њим Аћимовић је успоставио још док је био председник комесара и комесар за унутрашње послове. И касније Живка Топаловића је Драги Јовановић често сретао у Аћимовићевом кабинету.¹¹⁹ Чини се да је и Аћимовић имао судела у првом Топаловићевом одласку Д. Михаиловићу 1943. године.¹²⁰

Иако је Недићева влада и сада била састављена од политичара који су били бледе политичке личности, она је свим снагама настојала да одржи, као што је већ истакнуто, ред и мир у земљи и обезбеди што већу материјалну помоћ окупатору, како у ратној опреми тако и у храни. Стога није чудно што су дневни листови тога времена били пуни говора Недића и осталих чланова владе, у којима они позивају на ред, мир и послушност.¹²¹ Значајно је да је Недић

¹¹⁷ В. Костић, н. д., 111-140.

¹¹⁸ *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом*, Београд 1946, 391-392.

¹¹⁹ АВИИ, НА, к-1, 7, 19, 45-46.

¹²⁰ Исто, 46.

¹²¹ *Обнова*, 5. I 1943, 3. Дужности пољопривредника према наредби; *Обнова*, 1. II 1943, Збор у Милошеву на Косову; *Српски народ*, 13. II 1943, Планска пољопривреда у 1943. у Србији; *Српски народ*, 13. III 1943, 5. Израђивање нове Србије отаџбине рада и поштења; *Ново време*, 11. II 1943, 1 и *Обнова*, 11. II 1943, 3. Говор Недића преко радија; *Ново време*, 13. II 1943, 3. Акција обавештења народа у округу зајечарском; *Ново време*, 14. II 1943, 4. Сваку стопу земље треба обрадити и засејати; *Ново време*, 20. II 1943, 3. Обавезан рад је дужност свију грађана; *Обнова*, 2. III 1943, 5. Кујунџић на збору у Колубари тражи ред, мир и рад; *Ново време*, 10. III 1943, 3. Изјава министра Драг. Јовановића (Само рад нам може вратити изгубљено). *Обнова*, 9. III 1943, 5. Исти чланак *Ново време*, 13. III 1943, 3. Рад у интересу народа мора нам чинити част и задовољство; *Обнова*, 16.

успео да привуче Михајла Аврамовића који је ради одржавања привредног живота покушао да подстакне развој задругарства у условима окупираних Србије. Стога је разумљиво што се у штампи много писало и говорило о њему.¹²²

Има доста речи о потреби давања радне снаге за Немачку. Тако је на једном збору Б. Кујунџић истакао: „Ми радну снагу морамо дати у интересу данашње и сутрашње Србије.“¹²³

Значајно је да је 19. септембра 1943. Хитлер примио М. Недића, који се за ту посету припремао читава два месеца. На изради елабората за ту посету учествовали су некадашњи посланик у Петрограду и Паризу и човек краља Александра Мирослав Спалајковић, Александар Цинцар-Марковић и Велибор Јонић. Према тврђењу Драгог Јовановића, главни Недићев задатак био је да издејствује да се територији окупираних Србије припоји Новопазарски Санџак, Црна Гора и Срем, затим да се тадашњој српској држави да шири аутономија, а да се Добровољачки корпус повећа на 50.000 људи. На тај начин он је сматрао да ће подићи свој углед код српског народа.¹²⁴ Двадесет првог новембра 1943, говорећи о значају Недићеве посете Рајху, *Обнова* је писала: „Пут генерала Недића — историјска прекретница“. „Српска влада моћи ће од сада стварно и у широком обиму да управља животом српског народа, ако овај и даље буде доказивао на делу своје залагање за општу европску ствар.“ Несумњиво да је Недић одиграо значајну улогу у помагању окупатору, који га је зато и довео на чело квислиншке творевине,

III 1943, 4. Велики збор у Валановици; Ми хоћемо ред, рад и мир; *Ново време* 4. IV 1943, 3. Изјава министра Драг. Јовановића о обавезном раду; *Ново време*, 28 V 1943, 3. — На збору у Рачи крагујевачкој је истакнуто: Мир и рад једини лек нашој невољи; *Ново време*, 1. VI 1943, 3. Само умиру и реду сачекајмо лепше и боље дане. (На збору у Лозници) 2. VI, 1943. министар Веселиновић је рекао: »Хоћемо нову Србију у којој ће владати поштење, рад, ред и братска слога.« (*Ново време*, 2. VI, 1943, 3.) На збору у Крагујевцу је истакнуто »Вјерују Шумадије је сажето само у 5 речи: слога, љубав, рад, ред и мир.« *Обнова*, 30. VIII 1943, 5. *Ново време*, 19. X 1943, 3. Позив српском народу да засеје сваку стопу своје земље; *Ново време*, 21. X 1943, 4. Нова Србија мора да буде радна, национална и социјална; *Ново време*, 27. XI 1943, 3. Мир и ред потребни су Србији као насупни хлеб.

¹²² *Ново време* 4. V 1943, 3. У новом уређењу Србије задругарство има да постане темељ нове сељачке задружне државе; *Ново време*, 5. V 1943, 1. Уредба о престанку функција досадашњих, *Обнова*, 5. V 1943, 3. Српски народ, 8. V 1943, 1. *Обнова*, 8. V 1943, 5. Ка новој сељачкој задружној држави, *Ново време* 19. V 1943, 3. Председник владе именован је функционер задружног савеза. (О истом *Обнова*, 19. V 1943, 3. *Ново време*, 25. V 1943, 3. — Народно задругарство биће кичма и ослонац будућег поретка у Србији; *Српски народ*, 29. V 1943, 3. Ударен је камен темељац српској сељачкој задружној држави; и стр. 4 Задругарство и општенародна својина предвиђала се могућност стварања задружне банке. *Српски народ*, 11. VI 1943, 8. *Ново време*, 21 XI 1943, 4. Потребна реорганизација српског задругарства, *Обнова*, 24. XI 1943, 3.

¹²³ *Ново време* 2. III 1943, 3. — Међутим, није за сада могуће установити колико је Недићева влада испоручила радника у Немачку. Осмога априла 1943. *Ново време*, је писало: »Данас пре подне великим специјалним возом стигли су у Берлин београдски радници који су последњег петка пошли на рад у Немачку следејући примеру хиљада својих другова.«

¹²⁴ АВИИ, к-1, 7, 19, стр. 54. — Међутим, београдски дневни листови објавили су само вест о пријему код Хитлера. (Вид. *Ново време*, 20. IX 1943, 1. О путу М. Недића у Берлин видети и Р. Martinović Вајица, н. д., 411.

како у снабдевању, тако и у борби против све јачег НОП-а у том делу поробљене Југославије.¹²⁵

После осцилације устанка у Србији и повлачења главнине партизанских снага, као што је познато, на територији Србије дејствовало је неколико одреда, док су четници имали 9 корпуса, мада њихова борбена способност није била велика.¹²⁶ Пошто је знатан део маса био заведен четничком идеологијом, ступио је у његове редове добровољно, или је био присилно мобилисан, док је велики део стајао пасивно, заведен четничком тактиком чекања. Комунистичка партија је морала упорно и систематски да објашњава капитулантску политику како четника Д. Михаиловића, тако и емигрантске владе. У вези са кризом избегличке владе у Лондону, Први шумадијски одред „Милан Благојевић“ сматрао је за неопходно да у више примерака изда летак „помоћу којег би се извршило масовно раскривање Дражине организације по свим селима“.¹²⁷ На отвореној и упорној борби против окупатора и његових сарадника нарочито је инсистирао главни штаб НОВ и ПО Србије, који је у свом писму од 1. јануара 1943. поручио свим штабовима НОПО у Србији: „Дража Михаиловић, ослањајући се на реакционарну великосрпску шовинистичку клику, сеоске зеленаше и пропале политичаре — главешине бивших политичара, окупио је око себе корумпирано петоклонашко чиновништво, пропале офицере, финансије и порезнике, ставио се у службу окупатора, издао је наш народ, спрема се да сутра, кад народ избори своју слободу, зајаше сва та багра поново на народну грбачу.“¹²⁸

У разобличавању четника и прикупљању народа у ЈНОФ нарочито значајну улогу требало је да одигра штампа. Тако је 1. фебруара 1943. *Глас ЈНОФ-а* за Србију писао, критикујући све оне који су отворено или прикривено стали уз М. Недића и помагали га материјално, као познати банкар и познати магнати Влада Илић, Теокаревић, Влада Митић, Савчић и др. Због бедних повластица које уживају, они су пристали да помажу окупатора.¹²⁹

У таквој ситуацији, када је окупатор придобио финансијску и индустријску буржоазију, док су широке масе остале пасивне услед политике четника и других квислинга, требало је много труда да се отргну и окрену НОП-у, где им је било једино место. Систематском и организованом акцијом у томе се ипак успело. Према инструкцијама које је дао Светозар Вукмановић Темпо у свом писму од 15. априла 1943. организацијама на Косову и Метохији, требало је упор-

¹²⁵ О борбама недићеваца против партизана Србије вид.: *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945.*, књ.-1, 487-494, 628-732; *А л е к с а н д а р В и т о р о в и ћ, Централна Србија*, Београд 1967, 445-451, 463-474, 477, 195-504, 521-528, 549-552, *Источна Србија*, Нолит — Просвета, Београд 1963, 96-129, 143; *Јужна Србија*, Београд 1961, 240-244, 246-249, 267-278.

¹²⁶ *Zb. NOR*, I/5, 116, 338. — Д. Михаиловић је био у стању да се служи и убиствима чак и истакнутих представника грађанских странака уколико му нису приступили, а сматрао је да би то било корисно за његов покрет. Тако је крајем 1942. или почетком 1943. организовао убиство Чвркића, бившег министра у влади Цветковића. (АВИИ, Уст. ар. 302, 4, 9).

¹²⁷ *Zb. NOR*, I/5, 1, 10. — О издаји Д. Михаиловића још раније је писао *Глас*, орган ЈНОФ Србије новембра 1942. у чланку: »Сарадња Драже Михаиловића са Недићем и немачким окупатором после губљења слободне територије.« У њему је документовано приказана издајничка делатност Д. Михаиловића и његових сарадника.

¹²⁸ *Глас ЈНОФ-а Србије* бр. 1-2.

¹²⁹ *Zb. NOR*, II/9, 83, 114.

но радити да се групе и појединци придобију за масовни ЈНОФ, и то на бази „борбе против окупатора и самоопредељења народа после ослобођења. Борите се за руководство партије у антифашистичком франту, каже се у писму, али не декретирањем ни наређивањем, већ истрајним и преданим радом и борбом за народно ослобођење“¹³⁰ Стога је Борба, главни орган ЦККПЈ, непрестано доносила чланке у којима се тумачила линија Партије, нарочито у погледу националног питања које се у бившој држави показало као камен спотицања и при чијем су се решавању све владе показале недорасле и незреле за његово правилно решење. Десетог јануара 1943. Борба је дала упутства како организовати идеолошко уздизање маса и омогућити им да стекну правилну слику о улози лондонске владе, о њеној великосрпској политици и др.¹³¹ И у наредном броју Борба је такође третирала национални проблем, јер се осетило да су четници, водећи братоубилачки рат, створили шовинистичку мржњу према целом српском народу, који се против тога могао борити једино својим опредељивањем за народноослободилачки покрет, који се борио за стварање заједничке државе равноправних народа.

Несумњиво је да су мере које је спроводио Недић биле веома значајне да би се широке народне масе, које су све више приступале НОП-у, одвратиле од њега. Такве мере су спроводиле и усташе у Срему и Италијани на Косову и Метохији. Стога је Комунистичка партија организовала издавање листова у овим покрајинама: *Истина*, је била орган ЈНОФ-а за Срем, затим *Глас ЈНОФ-а* за Србију, *Глас слободе* и *Глас народа*, органи ЈНОФ-а за Космет. Ипак су најзначајнију улогу у популарисању НОП-а, несумњиво, одиграли успеси партизанских јединица у борби против окупатора и његових помагача. Спровodeћи своју контрареволуционарну и марионетску улогу, Недић је свестрано помагао Драгог Јовановића, управника града Београда. Наиме, Јовановић је одржавао везе с Мачековим куририма, те су у вези с тим и „по његовом личном знању његов секретар и кум Петровић Љуба и шеф агената Анастасијевић Раде тобоже побегли са дужности, да би се камуфлирали, у шуму“.¹³³ Као што се види, сва су средства била примењена да би се сузбиле револуционарне снаге и замаглила њихова права делатност.

У то време присталице ХСС у Срему и Бачкој покорно су служиле окупатору. Оне су се ставиле у њихову службу одмах после његовог доласка у земљу. То је био случај и са Гргом Вуковићем у Бачкој, који је постао највећи мађарон, док је у Срему то учинио Гвоздић, пришавши немачком окупатору. Што се тиче њихове делатности, као и других ХСС-оваца током 1943, *Наша борба*, орган КПЈ за Војводину, од јуна 1943, писала је: „Војнице ХСС у Војводини, разни адвокатићи и друга господа учествују данас у свим злочинима које окупатор врши над нашим народом.“

Међутим, четници су тада имали малог утицаја у Срему. На јачању тог утицаја знатну улогу је одиграо председник Месног одбора Југословенске радикалне заједнице у Добановцима, Милан Бајић, који се још крајем лета 1943. преселио у Земун, где је купио кућу. Ту се повезао с нацистима, наставивши да активно ради на окупљању изолованих симпатизера Драже Михаиловића. Захваљу-

¹³⁰ *Историјски архив КПЈ*. I/2, Београд 362.

¹³¹ Исто, 379.

¹³² АВИИ, мф, Билећа, 8/410, Извештај од 14. VIII 1943.

¹³³ *Наша борба* бр. 5 стр. 20.

јући свом упорном раду, он је успео да стекне неколико сарадника, од којих је организовао четнички одбор, с којима је одржавао са- станке. Непрекидно је био у вези с окупатором припремајући терен за пребацивање четника из Србије у Срем, обављајући и низ дру- гих акција. Међутим, њега су ускоро убили земунски ударници (20. X 1943).¹³⁴ То је био случај и с осталим реакционарима, па је убрзо дошло до још масовнијег приступања НОП-у.

Комунистичка партија је против његовог злочиначког рада, као и против демагошких парола владе М. Недића, издавала прогласе и летке, а нарочито су упорну борбу против контрареволуционарног рада свих фактора водили партизански одреди.¹³⁵

Народне масе Србије су веома добро примиле одлуке II заседа- ња АВНОЈ-а којима је осуђена и емигрантска влада и све контра- револуционарне снаге које су се бориле на страни окупатора.¹³⁶ Недић и четници су наставили и даље своје акције да би обезбедили своје пољуљане позиције,¹³⁷ мада је све јасније било да они у томе неће успети.

Припремање конгреса и његово одржавање у селу Ба

Конгрес је одржан као непосредан одговор на друго заседање АВНОЈ-а. Друго заседање АВНОЈ-а одржано је у време када је буржоазија губила не само власт већ и утицај власти. Сви учесни- ци његовог заседања су својим излагањима веома оштро осудили држање реакционарних снага у земљи, а нарочито држање емигрант- ске владе, која је, у ствари, и даље представљала „леgitимног пред- ставника народа Југославије“. Ј. Б. Тито је емигрантску владу осу- дио јер она „преко свог министра Др. Михаиловића, сарађује са оку- патором већ двије и по године против наше НОВ“, устајући против владе која је „изразито реакционарна и великосрпска“, што се на- рочито види из њена састава, јер у њој учествују такви људи као што је познати Пера Живковић и други.¹³⁸ Слично су истицали и остали говорници.¹³⁹

На другом заседању АВНОЈ-а, национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) формирао се, у ствари, у Привремену народну владу, док се АВНОЈ конституисао у врховно, законодавно и пред- ставничко тело народа Југославије, осуђујући реакционарне снаге у свим својим актима донетим на заседању. За предмет овог рада од необичног значаја је одлука која је на њему усвојена, јер се у њој каже:

»1. Такозваној југословенској влади у иностранству одузимају се сва права законите владе Југославије, а напосе право да пред страним државама заступа народе Југославије. То важи и за сваку другу владу која би убудуће била створена у земљи и изван земље, а мимо воље народа Југославије, која се данас изражава једино у Антифа- шистичком већу народног ослобођења.

¹³⁴ Ж. Атанацковић, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд 1962, 152.

¹³⁵ Zb. NOR, I/5, 133, 377.

¹³⁶ Глас ЈНОФ-а Србије, бр. 7, стр. 1.

¹³⁷ Zb. NOR, I/21, 80.

¹³⁸ S. Nešović, *Prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a*, Zagreb 1963, 174.

¹³⁹ Вид. говор В. Кидрича, Исто, 300, 304; Тоне Фајфар, Исто, 306, Марјана Брецеља, Исто, 307.

¹⁴⁰ S. Nešović, *Prvo i drugo zasedanja*, 210-211, D. Plenča, н. д., 213 214.

2. Краљу Петру II Карађорђевићу забрањује се повратак у земљу с тим што ће питање краља и монархије ријешити сам народ својом сопственом вољом последице слободна читаве земље.¹⁴⁰

У прогласу који је упућен народима Југославије истакнуто је: „Треба покренути све живе народне снаге, све оне који воле ову земљу, а који стоје по страни. Сви они који осуђују издајничке банде које се купе око Д. Михаиловића, Недића, Љотића, Павелића и Рупника, који мрзе окупатора, који у својој непробуђеној савјести прижељкују Хитлеров пораз, морају да ступе још данас у наше редове.“¹⁴¹

У својој раду не намеравамо говорити о одјеку који су одлуке изазвале у целом свету,¹⁴² али је важно констатовати да је Совјетски Савез 13. децембра 1943. дао званично саопштење у коме је, поред осталог, речено да су одлуке другог заседања наишле на позитиван одјек у западним земљама, јер оне „свједоче о озбиљном успјеху нових вођа Југославије у уједињењу свих националних снага“; стога, „са те тачке гледишта посматра се у Совјетском Савезу и дјелатност четника генерала Михаиловића која, према постојећим подацима, није досад помогла, већ је прије наносила штету борби југославенских народа против њемачких окупатора и зато није могла а да не наиђе на негативан став у СССР“.¹⁴³

Петог децембра 1943. кабинет Б. Пурића, не саветујући се са Савезницима, објавио је декларацију владе у којој су одлуке другог заседања АВНОЈ-а осуђене као акт насиља и тероризма.¹⁴⁴ Истовремено влада је упутила депешу америчкој штампи, у којој је речено да југословенској емигрантској влади није омогућено да „путем радија утиче на свој народ и тако сузбије толико штетних непријатељских пропаганди међу којима комунистичка пропаганда заузима једно од првих места“. Поред тога констатовано је да је народу постало јасно зашто влада не може да му помогне бар у оним областима Југославије „у којима глад страховито пустоши“.¹⁴⁵ Као што се види, влада ни после формирања Националног комитета није била у стању да схвати у чему су разлози њеног скорог слома, оптужујући „комунистичку пропаганду“ као главни узрок својих неуспеха. Емигрантска влада је имала новца да указује помоћ Д. Михаиловићу, да га снабдева оружјем и муницијом, које је он трошио за борбу про-

¹⁴¹ S. Nešović, н. д., 235.

¹⁴² Исто, 334-358; и D. Plenča, н. д., 215-217. Одлуке АВНОЈ-а у енглеској јавности оцењене су веома позитивно. У енглеској штампи се истичало да је влада састављена не само од комуниста, већ и других демократских и слободољубивих елемената те се закључује: »Она према томе не оличава покрет за комунизам већ покрет за демократију против реакције, која углавном долази од Срба из Србије.« Изношено је мишљење да ће се краљ Петар морати споразумети с провизорном владом, а Михаиловић наћи базу за »кооперацију на терену«, »ако никако другачије она мора под енглеско-руском пресијом«. Интересантно је да су неки листови осуђивали све оно што је долазило из Србије као велико-српско док је Михаиловић осуђиван као реакционар са 15.000 људи, који се боре за велику Србију. Борбу против њега водило је 200.000 партизана (ДАСИП, пов. бр. 1277. извештај од 11. XII 1943). ЦНК је 15. XII 1943. упутио саопштење у коме је устао против писања енглеске штампе, а нарочито против *Times*-а и емисија ББС на српском језику, док је изражена захвалност писању америчке штампе (АВИИ, ВК-У-609).

¹⁴³ D. Plenča, н. д., 217.

¹⁴⁴ Исто, 225.

¹⁴⁵ АЈ, Ем. вл., 193, 24/5, 16.

тив партизана, док се новац трошио на разуздан живот четничких команданата и на обмањивање маса баш у пасивним крајевима.

Несумњиво је да су четници са нестрпљењем очекивали владину изјаву после II заседања АВНОЈ-а, па су јој у свом *Билтену* од 13. децембра 1943. посветили веома много чекали, а да је она изазвала „дубок утисак у свим редовима нашег народа у целој земљи“. Даље је констатовано да су се „демократска осећања“ народа бунила против „неодлучног става наше владе према терористичкој акцији комуниста у Југославији“. Декларација је донета готово у целини, што потврђује да је и Д. Михаиловић желео, позивајући се на ову декларацију, а самим тим и на ауторитет који је влада имала у свету, да још једанпут обману широке народне масе својим уобичајеним фразама о немању средстава да помогну народу, коме, узгред буди речено, нису помогли ни док су на власти били, да би на крају закључили да ће се казнити сви они који су се огрешили о исправне Србе, Хрвате и Словенце, док су у трећој тачки истакли да неће никада „допустити да наш јавни живот и управа пођу противно жељама и аспирацијама народа или да скренемо са нашег историјског пута народних слобода, оних највећих тековина човечанства, ради којих смо платили скупље него и један други народ на свету“.¹⁴⁶

Тринаестог децембра 1943. одржан је састанак Централног националног комитета (ЦНК),¹⁴⁷ на коме је донета резолуција поводом формирања „партизанске комунистичке владе“, у којој је поздрављено доношење владине декларације и наглашено да, иако је краљ ван земље, сви Срби, Хрвати и Словенци „стоје уједињени у нашим редовима ЈВО“.¹⁴⁸ У исто време, Дража Михаиловић је током целог децембра 1943. организовао пропаганду издавањем летака и прогласа у којима је недвосмислено стајао на позицијама братоубилачког рата, ради сачувања класних позиција буржоазије. Тако је 1. децембра 1943. поручио да ће се „сва зверства и сва недела која су извршена над Србима и југословенски опредељеним Хрватима и Словенцима строго и по закону казнити и да нећемо пропустити да и један једини кривац, било посредни или непосредни, измакне заслуженој казни, ма у чијим се редовима и ма на каквом положају налази, и ма где склонио.“¹⁴⁹ У свом прогласу Дража Михаиловић је говорио о „друштвеном препоруду“, који је требало извршити тако да сваки сељак или радник буде код своје куће „домаћин“, а на радном месту „народни трудбеник“, коме ће његов рад обезбедити живот достојан човека. И у даљем делу излагања Дража Михаиловић је био неисцрпан у изналагању парола којима је желео обманути масе, јер он не каже да би тај његов трудбеник био експлоатисан од власника средстава за производњу и да би напрана радника била недовољна за егзистенцију његову и његове породице, док би сељак и даље па-

¹⁴⁶ АВИИ, ВК-У-603/3 и ВК-У-605.

¹⁴⁷ ЦНК је основан августа 1941. и у њега су ступили као што смо видели најистакнутији представници грађанских партија који су пришили Дражи. Нема података о његовој делатности током 1942. и скоро целе 1943. Што се тиче ЦНК ДМ је сам о њему истакао да он има 50 чланова из свих покрајина чија је дужност била да води само националну и државну политику (АВИИ, ВК-Р-95 и ВК-У-603/2).

¹⁴⁸ АВИИ, ВК-У-608.

¹⁴⁹ АВИИ, ВК-Р-114, проглас Д. Михаиловића од 1. XII 1943.; и ВК-Р-113. 150 Исто.

тио од недостатка земље. Друштвени препород, већ је почео, али је Михаиловић својом борбом показао да је био против препорода који је свим друштвеним слојевима гарантовао бољи и срећнији живот. Сличне су биле и његове фразе о јавном животу.¹⁵⁰

Није искључено да су тачни наводи Живка Топаловића у његовој књизи *Борба за будућност Југославије*, у којој наглашава да је припрема грађанских политичара за одржавање конгреса дуго трајала. Ове припреме контрареволуционарних снага су, несумњиво, биле у вези са све већим успесима НОП-а. Они су као и представници грађанских странака у влади расправљали о будућем уређењу земље и социјалном положају народа.¹⁵¹ Ж. Топаловић, као најактивнији, прво је одржао састанак у просторијама Радничке кредитне задруге, коме су, осим њега, присуствовали: Сретен Јакшић и Јово Јакшић из Сарајева, Франц Јелен из Марибора и следећи чланови одбора странке из Београда: Н. Илић, благајник Партије и администратор *Радничких новина*; Милица Ђурић Топаловић, бивши секретар Централне за радничко васпитање Југославије; Богдан Крекић, главни секретар Савеза дрводељаца; Р. Јовановић, бравар; Д. Милановић, учитељ; И. Ђурић, абација; Б. Ђурић, секретар Радничке коморе у Сплиту; Аца Павловић, адвокат и председник Главног одбора Партије; Р. Радуловић, банкарски чиновник; П. Рајковић, секретар Радничке коморе из Новог Сада.¹⁵² Одлучено је да Јово Јакшић оде к Држаке Михаиловићу и испита ситуацију у којој се четници налазе; да се обнове односи с партијама које су пре рата биле у склопу Удружене опозиције и установи заједнички програм сарадње са четницима. Те везе требало је да одржавају Ж. Топаловић.¹⁵³

Први састанак, уз присуство представника других странака, Ж. Топаловић је одржао у стану Боже Попадића. На састанку су били: Стеван Тривунац, адвокат, члан Главног одбора Демократске странке; Александар Шаца Поповић секретар Самосталне демократске странке а од земљорадника Јован Здравковић, адвокат. Присутни су били и инжењер Перо Милићевић и др Божо Попадић, начелник министарства привреде. Милићевић је на састанку саопштио да Држака жели да се организује састанак између његових и страначких представника. Тада је одлучено следеће:

1. Инж. Милићевић известиће ген. Михаиловића да представници демократских политичких странака у начелу пристају да дођу у додир и организују сарадњу са њим;
2. Демократске странке одбацују идеологију равногорског покрета, како је она досад излагана у равногорској штампи, и одбацује приступање томе покрету;
3. Сарадњу с ген. Михаиловићем демократске странке могу прихватити на основи да се генерал ограничи на команду војском и себе сматра погчињеним законитој влади Југославије;
4. Свака мисао о успостави ма какве и ма чије диктатуре има бити одбачена;

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ Dr Živko Topalović, *Borba za budućnost Jugoslavije*, London 1967, 22-29.

¹⁵² Исто, 39. — Ж. Топаловић подвлачи да су од босанаца били присутни: С. Јакшић, управник радничког осигурања; Ј. Јакшић, новинар-секретар Радничке коморе у Сарајеву; од Словенаца: Јозе Галмајер и Франце Јелен, б. уредник *Volksstimme* из Марибора, а од Хрвата Франьо Парте, банкарски чиновник, Исто.

¹⁵³ Ž. Topalović, *Borba*, 40-41

5. Идеја растурања Југославије и стварање посебне српске државе не може се прихватити;
6. Не може бити речи о колективној освети за злочине који су почињени за време рата;
7. Политички програм покрета отпора мора бити такав да му даје јасан демократски карактер. Овај ће програм израдити представници политичких странака и предложити га генералу. У основи, тај ће програм одговорити ономе који је себи била израдила Удружена опозиција;
8. Верност западним савезницима, подразумевајући ту и Совјетски Савез, мора бити прокламована и практично примљена;
9. Не може бити никакве сарадње с елементима који служе окупаторским властима, у Србији са њотићевцима и недићевцима;
10. Однос према покрету отпора под комунистичким вођством ће бити накнадно утврђен. Њихова политика и њихови циљеви начелно се одбацују”.¹⁵⁴

Као што се види, грађанским странкама најзначајније је било да одбију сарадњу с покретом Д. Михаиловића, уколико би он желео да настави са својим диктаторским тенденцијама и с непријатељством према политичким партијама. С друге стране, они су били искључиви што се тиче сарадње с НОП-ом. Одбијање сарадње с недићевцима и њотићевцима треба се сматрати као тактички потез, усмерен на обмањивање маса, јер су ови били омражени у народу.

Живко Топаловић помиње да су имали још три састанка. На њима су, поред наведених, присуствовали: Никола Ђоновић, републиканац а по занимању адвокат, и Владимир Белајчић, припадник Савеза спортских и соколских омладинских друштава, члан Самосталне демократске странке. На једном од тих састанака су се сагласили: „1. Створити једну нову политичку националну организацију. Основе тој организацији имају чинити делегације демократских странака које усвајају заједнички програм. Политичке странке задржавају своју пуну организациону и идеолошку самосталност, али се за цело време трајања рата и до успостављања државе саглашавају да обуставе међусобну борбу и посебну политичку акцију. Акцију ће водити кроз новостворену заједницу и њене органе. У заједницу се могу примити оне националне и културне организације које усвоје национални и политички програм израђен од стране међусобних партија.“ Као што се види, инсистирало се на обустави међусобних политичких борби. Требало их је обуставити и објединити све снаге у борби против НОП-а, који је већ прокламовао федеративно уређење и републику. У тачки 4. се каже: „Југословенски комунисти су, међутим, развили акцију за републикански поредак у Југославији као свој ратни циљ.“ Констатује се да ће њихове партије о томе имати сопствено мишљење. Наглашава се такође: „Принцип федерације мора бити основа будућег устава, а његова практична разрада је ствар слободно изабраног народног преставништва. Удружене политичке странке су слободне да о томе имају своје мишљење и јавно да га заступају.“¹⁵⁵

Нови састанци се одржавају у стану Александра Шаце Поповића.¹⁵⁶ На њима је одлучено да свака партија пошаље по два представника у Заједницу. Одлучено је такође да састанцима и извршавањем одлука руководи само једно лице — председник одбора. На то место је једногласно изабран Живко Топаловић. За делегате у Заједницу, Социјалистичка странка, уз пристанак меродавних људи из Србије, Војводине, Босне, Хрватске и Словеније, одредила је: Ж.

¹⁵⁴ Исто, 43.

¹⁵⁵ Исто, 44-45.

Топаловића и Ацу Павловића. Демократска странка је била готово једнодушно за слање делегата, јер је од 120 чланова Главног одбора, 100 било за сарадњу у Заједници, предлажући Михаила Кујунџића, народног посланика, и Брану Ивковића, судију (пошто је Кујунџић био у Скопљу, њега је у Београду требало да заступа Драгослав Лазић). Од радикала из групе Аце Станојевића, који су једино и били представљени, делегирани су: др С. Копша и Петар Милојевић.¹⁵⁷ Као представници Земљорадничке странке у одбору су били: Средоје Бркић, бивши сенатор, и Јован Здравковић, адвокат. Заступници републиковаца су били: Никола Ђоновић, адвокат, и Војислав Вујанац, такође адвокат (који због болести није могао да присуствује седницама). Представници Самосталне демократске странке су били: Александар Шаца Поповић, адвокат, и Адам Прибићевић, брат Светозара Прибићевића. Ж. Топаловић тврди да су се они трудили да у заједницу придобију и представнике Хрвата и Словенаца. Од Словенаца тада у Београду био Франце Јелен, а од клерикалаца бивши сенатор Фран Смодеј. (О свим актима Заједнице Ж. Топаловић је обавештавао Смодеја који је редовно долазио на састанке Заједнице). Од Хрвата имали су Владимира Предавца, мада је Хрватска за њих тада била затворена због усташке власти.

Овако створена заједница сагласила се са свим програмским начелима која су овде већ изнета. Требало је сада та начела поднети на сагласност Дражи Михаиловићу. Стога је свака странка која је ушла у Заједницу, требало да делегира свог представника за одлазак Дражи. На пут крећу свега четворица (Живко Топаловић, В. Белајчић, Александар Шаца Поповић и Брана Ивковић). Десетог децембра 1943. кренули су на пут. На састанку са Ж. Топаловићем Дража га је замолио да га он лично и његова странка помогне „да тражимо разумно решење за овај други социјални рат, што су га отворили комунисти“.¹⁵⁸ Ж. Топаловић је тада предложио Дражи одржавање конгреса, јер „политичке партије немају своју нормалну организацију, већ их представљају људи познати по партијској традицији, без избора на редовним конгресима од стране чланства“.¹⁵⁹

На састанку Главног одбора Социјалистичке странке Југославије, коме су присуствовали сви чланови ове партије који су се налазили у Београду Топаловић је поднео извештај о разговорима с Дражом Михаиловићем. Одлучено је да Социјалистичка странка, с осталим партијама, уђе у заједничку акцију. Усвојен је затим и нацрт основног политичког програма за ту Заједницу, на чијем је стварању још требало радити. Одређени су и делегати који су требали да присус-

¹⁵⁶ Исто, 69.

¹⁵⁷ Поводом овог избора Ж. Топаловић наводи да је Копша ишао лично на састанак с А. Станојевићем у Зајечар и да му је А. Станојевић том приликом рекао да се слаже да политичке партије треба да руководе целом организацијом, али тако да не истичу своју супремацију, већ да заједници дају »општенародни карактер« и да на њеном челу буду социјалисти како она не би имала »карактер коалиције старих владајућих партија«. За Д. Михаиловића су били и К. Кумануди (прво демократ, а затим ЈНС-овац) и Лазар Марковић, оба професори. самим тим они су били и за Заједницу. Заједници је такође нудио сарадњу Драгиша Цветковић (Исто, 70-71).

¹⁵⁸ Ж. Топаловић, *Borba*, 95.

¹⁵⁹ Исто, 109.

твују раду конгреса. Тада је Ж. Топаловић добио пуномоћ да у име странке даје изјаве у земљи и иностранству.¹⁶⁰

Током децембра 1943. све контрареволуционарне снаге су се већ увелико спремале за одржавање свог конгреса. Васић је сматрао да је пре конгреса неопходно сазвати Централни национални комитет (ЦНК) да се на њему продискутује о положају, а затим одржати конгрес.¹⁶¹ Све контрареволуционарне снаге у земљи постале су свесне да су њихове позиције уздрмане услед јачања НОП-а, те није немогуће, као што смо то већ видели из платформе политичких партија, да су још у другој половини 1943. „удружене странке донеле заједничку одлуку којом се одричу сваке страначке делатности до свршетка рата“.¹⁶² Нарочито је карактеристично да је Д. Михаиловић скренуо пажњу Пурићу да би њима пришли и сви „Хрвати, сем усташа, да није било штетне пропаганде из иностранства“. Пурић је изнео пред владу, желећи да на тај начин скрене пажњу њеним члановима, нарочито оним који су изгубили ресурсе, да је време веома критично и да је, стога, дошло до обједињавања свих снага у земљи, па и они треба да учине то исто у иностранству.¹⁶³

У овој компликованој ситуацији, када су се бивши чланови владе у емиграцији веома упорно борили да се домогну министарских фотеља, прсећи се да ће својим доласком обезбедити „победу опште-националних интереса“ на инсистирање Б. Пурића, а и због односа снага у земљи, дошло је до сазивања четничког конгреса у селу Ба ради ниподаштавања одлуке II заседања АВНОЈ-а. На овом конгресу све реакционарне снаге друштва узеле су учешћа преко својих представника. Тако су на конгресу активно учествовали Ж. Топаловић, као представника и председник Социјалистичке странке, Антон Крејчи, бивши народни посланик из Марибора, представник ЈНС и пуномоћник свих партија Словеније; инж. Владимир Предавец, из Дугог села код Загреба, као бивши члан ХСС и лични изасланик Мачека, али не и представник ХСС, Мустафа Мулалић, члан ЈНС и представник Муслимана у четничком покрету; Велимир Јојић, директор гимназије и бивши народни посланик Демократске странке из

¹⁶⁰ Исто, 126. — Ж. Топаловић износи да су се на другом заједничком састанку договорили о штампању прогласа који је он требао да потпише што је и учинио односећи га са собом 26. I 1944. у село Ба. И у четничкој документацији се налазе подаци о одржавању састанака у Београду под руководством Ж. Топаловића. Један од таквих састанака одржан је 12. XII 1943, на коме су присуствовали Александар Поповић, адвокат и припадник СДС, Никола Распоповић, адвокат и припадник Републиканске странке односно групе око листа *Народ за народ*, а изгледа да му је присуствовао и Драги Јоксимић, индустријалац из Београда. Друга конференција по овим изворима је одржана 19. XII 1943. на којој су присуствовали сем Распоповића и Топаловића: Аца Павловић, Брана Ивковић, припадник Демократске странке Адам Прибићевић, почасни председник СДС и Александар Вукићевић припадник групе око листа *Народ за народ*. На том састанку присутни су донели резолуцију на чијој платформи су требале да се обједине све реакционари српски политичари (АВИИ, VK-P-113).

¹⁶¹ У образложењу овог свог захтева он је рекао: »Ми морамо повезати људе из народа, одржати конгрес, доказати целом свету да смо израз народне воље.« (АВИИ, VK-P-125/1). У то време требало је да изиђе лист *Равна Гора* чијом појавом би се појачала пропаганда противослободилачког покрета, али Д. Васић се жали што није имао сарадника, те није могао организовати њено излагање. Сада је сву наду полагао на Ж. Топаловића.

¹⁶² ДАСИП, Пов. 293, извештај од 14. XI 1943.

¹⁶³ Исто.

Андријевице; Димитрије Лазовић, адвокат и члан главног одбора Народне радикалне странке из Београда, Драгиша Васић потпредседник Српског културног клуба. По броју је било највише радикала, затим земљорадника, демократа, социјалиста и републиканаца. Социјалистичка странка је била заступљена са 10 делегата.¹⁶⁴

Конгресу су присуствовали: капетан Менсфилд, члан војне мисије САД код Драже; затим представници четничког покрета и разних других организација, укупно 274. Тиме се желело дати конгресу карактер општејугословенске политичке акције. На конгресу је одржано више реферата у којима је дат став учесника овог конгреса у погледу најважнијих питања државе. Тако је дат осврт на дотадашњи рад странака, на питање државног уређења, изнет је и њихов социјални програм. У свом реферату Ж. Топаловић, као председник Конгреса изнео је програм новоформиране творевине Југословенске демократске народне заједнице (ЈДНЗ), чији је најважнији задатак био борба против НОП-а и одлука другог заседања АВНОЈ-а. У свом излагању, говорећи против НОП-а и одлука другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, он је рекао: „Усијане комунистичке главе веровале су да ће одмах загосподарити Балканом. Бесно су напале на српске оружане одреде у северној Далмацији, по Херцеговини, Црној Гори и Санџаку и стали се са свих страна пребацивати у Србију. Упоредо са војничком акцијом, комунистичко вођство је мислило да је стигло време када ваља извршити и политички пуч, ликвидирати државне традиције и државни апарат Југославије и преузети политичку власт, укидање Устава, проглашење шест федералних јединица, које је он назвао шест посебних српских држава, а нарочито збацивање краља и непризнавање емигрантске владе у иностранству. Затим је констатовао да је тај „дрски комунистички пуч“ „запрепастио све мисаоне људе и масу народа“ и изазвао њихов протест, који нарочито долази до изражаја сазивањем овог конгреса. Стога је закључио: „Комунистички политички курс сматрамо празним ударом по води. Ништа они и никога нису оборили нити могу оборити до своје сопствене лудости. Њихово веће и њихова влада никога другог у Југославији не представљају до комунистичку странку, док су све остале народне снаге одлучно против њих. Никакве одлуке тога већа и те његове владе немају правне вредности. На снази је законити поредок Југославије створен народном револуцијом и међусобно признат. Легитимни носилац државне независности и суверености јесте краљ Петар II Карађорђевић и влада, коју именује у оквиру своје уставне власти. Само ова власт може политички и финансијски образовати државу. На снази су, према иностранству, сви раније закључени међународни уговори. Ако би се десило да ма ко призна, комунистичку пучистичку владу и са њом склапа какве уговоре, нема то никаква значаја за Југославију, јер је то једнострано посао комунистичке странке.“ Затим је пребадио носиоцима ослободилачког покрета што настављају „грађански рат“, те њима не преостаје ништа друго него да се силом „одупру“.¹⁶⁵ Он је позвао КПЈ „да се потчини општој народној дисциплини и приступи заједници, која представља огромну већину народа Југославије“, што је значило да се КПЈ мора потчинити четницима, на челу с Дражом Ми-

¹⁶⁴ Ж. Топаловић, *Borba za budućnost Jugoslavije*, 195. — На конгресу је било и масона из редова универзитетских професора.

¹⁶⁵ Ж. Топаловић, *Borba*.

¹⁶⁶ АВИИ, ВК-Р-171.

хаиловићем. Стога је он у свом излагању отворено захтевао да КПЈ обустави грађански рат, који је започео, да ликвидира своје посебно политичко и револуционарно предузеће, да распусти своју партијску војску, да „прихвати програм обнове југословенске државе демократским путем, изражаја слободне народне воље и њој су врата отворена за улаз у народну заједницу“. Што се тиче његовог става према Совјетском Савезу, он је рекао: „Совјетска влада држи нормалне дипломатске односе преко свог посланства, код наше владе у Каиру, а Титовој влади није дала политичко признање. То је потпуно исправан став.“¹⁶⁷ Као што се види, Ж. Топаловић, као некадашњи члан Социјалдемократске странке, у потпуности је напустио све прогресивне концепције ове странке и постао крајњи реакционар. То је он био у време проглашења шестојануарске диктатуре, када је постао подршка краљу Александру. Сада је био снажна подршка и емигрантској влади и четницима Драже Михаиловића.

Веома је карактеристично излагање Стевана Мољевића, који је у свом извештају о раду равногорског покрета обухватио следећа питања: „I. Први став пуковника Драже Михаиловића на Равној Гори био је став државника и политичара; II. Д. Михаиловић тражи узроке нашег државног и политичког расула; III. Д. Михаиловић само на путевима демократије води пут слободе свога народа; IV. Д. Михаиловић се обавезао народу да се старо повратити неће; V. ДМ је у августу 1941. образовао ЦНК Краљевине Југославије; VI. образовање народа, рад у појединим покрајинама, равногорски народни одбори, организација жена, омладински штабови, конгрес омладине и реорганизација; VII. пропаганда и штампа.“¹⁶⁸ За проблематику овога рада значајно је констатовати да је С. Мољевић у свом говору изнео свој став према политичким партијама у коме је констатовано: „Равногорски покрет, увиђајући да је наше друштвено расуло довело у питање наш народни и друштвени опстанак хоће да изведе општи и друштвени препород почевши од његове основне ћелије, човека и породице, па до државе. Стога Равногорски покрет тражи од свих наших политичких странака да њихов политички програм у покрету основних линија, у погледу друштвеног препорода, узму као свој програм. Равногорски покрет тражи да све партије своје партијске интересе усклађују и подређују их општим народним и државним интересима, све своје снаге стављајући у службу заједнице, а да своје личне и своје партијске интересе општим народним и државним интересима, све своји снаге стављајући у службу заједнице, а да увек поштују основне линије наше националне политике као темеље наше народне будућности. Јер, те линије не могу и не смеју никада бити предметом погодаба ни партијских ни међупартијских.“¹⁶⁹

Са конгреса су упућени поздравни телеграми краљу Петру II, Рузвелту, Черчилу и Стаљину. Истога дана њих је емигрантска влада упутила у Вашингтон, Лондон и Москву. При завршетку конгреса усвојена је резолуција од 7 тачака, од којих је нарочито интересантна трећа, у којој се каже да је конгрес примио изјаву „присутних представника демократских странака“ да ће они, слободно се потчињавајући „народној дисциплини“, престати са сваким партијско-политичким радом, затим, да ће у оквиру Југословенске демо-

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ АВИИ, ВК-Р-173, 176; упор. АВИИ, ВК-Р-182.

¹⁶⁹ Исто.

кратске народне заједнице радити на обезбеђењу услова за извођење конкретне реформе: привредне, социјалне и општекултурне, које дух времена намеће и које буду одговарале потребама народа српског, хрватског и словеначког како би се основна начела демократије спроводила не само на политичком него и на привредном, социјалном и општикултурном пољу. Грађани Југославије требало је да уживају она политичка права и слободе које би им гарантовале „њихов одлучујући утицај на пословање државе и самоуправних тела“. Свакоме је требало обезбедити културни успон и могућност да привредним радом обезбеди себи и породици „добар материјалан положај“. У петој тачки се констатује да је краљ по Уставу обавезан да врши своје краљевске дужности. У шестој тачки се осуђује формирање партијске „војске од стране комуниста“. У седмој се каже да ће целокупни народ остати веран САД, СССР, Великој Британији и да ће се борити са њима до победе демократије над национализмом, фашизмом и свим врстама тираније и диктатуре.¹⁷⁰

На конгресу је такође одлучено да се изврши проширење ЦНК. Стога је био формиран одбор у који су ушли: С. Мољевић, Д. Васић и Ж. Топаловић, али је до тога проширења дошло тек касније.

Значајно је констатовати да је стварање ове ЈДНЗ био углавном тактички порез, срачунат на обману иностраног мњења да се сузбије мишљење, које је већ тада преовлађивало на Западу, да је четнички покрет скуп реакционарних снага са диктаторским тенденцијама. Стога је Д. Михаиловић морао да изјави на конгресу: „Најенергичније, са гнушањем одбијам тендензиозне гласове, ма са које стране долазили, да војска и ја лично имамо ма какве диктаторске тежње и намере.“¹⁷¹ Као ехо из целог његовог излагања провлачи се констатација да он није „политичар“ ни „политичка личност“, већ „непобеђени југословенски војник, који се бори за добро свога народа“. Категорички је одбијао све сумње да сарађује с окупаторима, већ је такву сарадњу покушала да оствари „мала група мојих посрнутих официра“, али је он те „одмах, сходно законима југословенске војске искључио из редова наше војске и лишио их чина“.¹⁷² Исто тако и у резолуцији Д. Михаиловић се позивао на поверење Савезника и углед који је он код њих уживао: „Располажем са признањима сва три велика савезника, а нарочито маршала Стаљина, и то његовим писменим признањем, да је југословенска војска учинила велике услуге у рату, које су достојне највећих хероја. Када буде дошао моменат ја ћу изаћи пред васколики југословенски народ са документима и доказима да се никад нисам борио политички, већ искључиво као војничка личност.“¹⁷³ Међутим, и поред одржавања конгреса и упућивања телеграма са њих, контрареволуционарне снаге нису никако могле да подигну своје срушене темеље. Чињеница да су лондонске емисије биле пуне похвала НОП-у, које су несумњиво изазивале дезорганизацију у четничким редовима, била је достојно признање НОП-у. У вези с тим Богољуб Јевтић, познати „шестојануарац“, а уз то председник једне од њених влада, пре-

¹⁷⁰ АВИИ, ВК-Р-173, 175, 179, 171 и 172; Упор. *Слобода или смрт*, гласило делиградског корпуса »Југословенске војске у отаџбини«, фебруар-март 1944, бр. 3 и 4 стр. 4.

¹⁷¹ АВИИ, ВК-Р-170, 174, 178 и 179.

¹⁷² АВИИ, ВК-Р-190.

¹⁷³ Исто.

поручивао је у свом писму, упућеном једном министру емигрантске владе: „Наши не треба због тога и такве погрешне пропаганде и злоупотребе једне такве угледне станице (ББЦ) да се нарочито збуњују и декуражирају.“¹⁷⁴

После два месеца путовања у Србију, у штаб Д. Михаиловића је стигла делегација Херцеговаца (њих 20), које је предводио Лазар Тркља. Они су се надали да ће стићи на конгрес у селу Ба, али су услед напорног пута закаснили. На састанку, одржаном с представницима грађанских странака Херцеговине, учествовали су Д. Михаиловић и Ж. Топаловић. На њему је Лазар Тркља поднео извештај о стању у Херцеговини. Затим су тачку по тачку анализирали закључке конгреса и приредили његово друго издање. Тако се овај састанак, према Ж. Топаловићу, и назива „Херцеговачки конгрес у Вичи“. Делегати из Херцеговине су се сложили са свим одлукама донетим у селу Ба.¹⁷⁵

Рад присталица грађанских странака у контрареволуционарном табору 1944—1945.

На територији Србије, у којој је Д. Михаиловић 1944. имао прилично јако упориште, он је до крајности остварио своју отворену сарадњу с окупаторима и М. Недићем. Међутим, пошто им свима није било лако под победоносним ударима НОВ, они нису били ни задовољни својом сарадњом. Тако се у извештају од 5. јануара 1944. каже: „Нашим властима и нашим оружаним одредима илегални четници чине сметње више посредно него непосредно, мада су и они у убеђењу да помажу наше власти, јер спречавају пљачке и крађе, прогоне и уништавају комунисте и препоручују народу удољевање наређењима власти“.¹⁷⁶ Средином јануара 1944. Недићев начелник округа шабачког писао је о слободном кретању четника кроз Подриње и пријатељским сусретима с Недићевим патролама и властима.¹⁷⁷ Има података да су они у том крају фебруара 1944. извршили низ покоља симпатизера НОП-а, осуђујући их као људе склоне комунизму.¹⁷⁸ Истовремено су ту спроводили присилну мобилизацију. У моравичком срезу четници су раме уз раме са недићевцима водили борбу против партизана.¹⁷⁹ Углед Д. Михаиловића у то време почео је све више да опада у Србији, пре свега због тога што је Дражина организација материјално исцрпљивала села,¹⁸⁰ а са друге стране и међународно признање НОП-а томе је много допринело.¹⁸¹ Стога су дражиновци покушали да објасне „да је политика Лондона и Вашингтона, диктована московском ситуацијом и да ће исти српски национални покрет добити подршку кад то буде требало“.¹⁸² По-

¹⁷⁴ АВИИ, VK-Y-645.

¹⁷⁵ Ж. Топаловић, *Srbija pod Dražom*, London 1968, 87.

¹⁷⁶ *Документи о издајству Драже Марковића*, Београд 1945, 596.

¹⁷⁷ Исто, 598.

¹⁷⁸ Исто, 601. упор.: Исто, 601-604 и 598.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Међу самим четницима постојала су и даља неслагања. Та нетрпељивост међу њима је цело време трајала. Тако се представник групе Ж. Топаловић, Белић, отворено жалио што су у »покрет ДМ примљени, најреакционарнији елементи« мислећи при том на представнике Југораса као и Драгишу Цветковића, који је према његовом мишљењу много допринео да је наступио такво стање у земљи питајући се »мисли ли Чича да савезници не знају каква се код нас демократија ствара, када се овакви

што су и сами осећали да нису довољно убедљиви нису се много заузимали „за енглеску политику“.

На терену Србије Д. Михаиловић је остварио потпуну сарадњу, као што је то речено, с немачким и бугарским акупаторима. Крајем марта и почетком априла 1944. Михаиловићев командант Србије генерал Трифуновић одржао је у селу Вранићима, код Чачка, (срез љубићски) састанак с Миланом Аћимовићем и саветником Управног штаба војноуправног команданта у Србији, Штеркером. Преговарали су о сарадњи у борби против НОВ и о испорукама оружја, које су Немци имали доставити четницима. Као Дражин делегат на том састанку био је одређен Ж. Топаловић. Пошто он није на време дошао, састанак је одржан без њега. Ови разговори, по наређењу Д. Михаиловића, настављени су крајем априла 1944. у селу Трбушанима. Њима су присуствовали: генерал Трифуновић, Ж. Топаловић и капетан Раковић, са стране четника, и М. Аћимовић и Штеркер. На састанку је био поднет списак оружја и муниције које су Трифуновић и Топаловић тражили од Немаца.¹⁸³ Најзад, крајем априла или почетком маја 1944. одржан је нов састанак у Брђанима, код Чачка, између Дражиних представника, Д. Љотића и И. Михаиловића, изасланика М. Недића, иначе бившег члана Главног одбора ЈНС. На састанку је постигнут споразум о сарадњи четника, љотићеваца и недићеваца. Споразумом се предвиђало да Љотић и Недић снабдевају Михаиловића ратним материјалом, док је он требало да дозволи да Љотић изврши попуно својих јединица мобилизацијом млађих људи у србијанским селима.¹⁸⁴

Током августа и почетком септембра 1944. склопљен је низ споразума између Д. Михаиловића, М. Недића и Немаца, углавном, о испоруци оружја и муниције четницима (на последња два састанка учествовао је и пуковник Мак Дауел, у Рошцима и почетком септембра у близини Прањана).¹⁸⁵ Према томе, склапање свих ових споразума између Д. Михаиловића, Немаца, Недића, Љотића и Бугара,¹⁸⁶ било је легализовано. Ова отворена сарадња датира још са краја марта 1944. године. Тада је Д. Михаиловић издао два наређења у којима се говори о заједничком нападу дражиноваца, недићеваца (СДС), љотићеваца, Немаца и Бугара против НОВ. Михаиловић је нарочито био задовољан што су се четници снабдевали оружјем од Немаца, али им је саветовао, држећи се „своје полуотворене тајне сарадње“ са окупаторима, да се сарадња продужи, али да не буде очигледна.

људи увлаче у покрет којем они никако не могу да користе...» (АВИИ, ВК-Р-459).

¹⁸¹ *Документи о издајству ДМ*, 595.

¹⁸² Исто. — То се тумачило на тај начин што ће доћи до расцепа између Лондона и Вашингтона и да ће они потребну помоћ на време добити.

¹⁸³ *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом*, 44; упор. Ж. Топаловић *Србија под Дражом*, 109-125.

¹⁸⁴ Исто. — У лето 1944. Д. Михаиловић је успоставио сталну везу с М. Недићем за коју је био одређен И. Михаиловић, а од стране Д. Михаиловића Предраг Раковић (*Издајник*, 46).

¹⁸⁵ Исто, 48-49, 233-241, 253 и 254-256. — Нојербах је саопштио ДМ да он жели састанак с Мак Дауелом. (*Издајник*, 253).

¹⁸⁶ Дражин командант Кесеровић је преко Немаца затражио сарадњу с Бугарима. (*Документи*, 616). — О заједничким операцијама Бугара, Немаца и Кесеровића (вид. *Издајник*, 628, 631, 633 и 651).

Када је оперативна група НОВЈ продрла у Србију и готово раз-била четнике, Дража Михаиловић је затражио помоћ од М. Недића. У Ражанима овај му је обећао помоћ под условом да се четници не боре против Немаца. Нешто касније разговори су вођени између четника и Немаца.

Кад је победа НОВЈ била већ надомак руке, а совјетске трупе се приближавале граници Југославије, Д. Михаиловић је убеђивао своје команданте да Совјети неће смети да уђу у Југославију и да ће њу окупирати Американци, „па ће они удесити плебисцит у корист Драже“.¹⁸⁸ У таквом уверењу Михаиловића су држали и западни савезници. Према извесним подацима, Мак Дауел је приликом доласка у земљу изјавио: „Кад се Руси појаве на граници и осмотре наш долазак, Црвена армија неће улазити у Југославију.“¹⁸⁹ У писму од јуна 1944. Михаиловић је писао својим командантима: „Високи енглески функционери поручили су нам да што пре ликвидирамо комунисте.“¹⁹⁰ Као што се види, Михаиловић је остварио најприснију сарадњу са свим окупационим властима. У неким јединицама чак су се налазили немачки официри, који су служили за координацију,¹⁹¹ јер је Дража Михаиловић имао једини циљ — уништење НОВ, која се борила не само против окупатора већ је стварала основе новог друштвеног покрета. Стога се он није либио да успостави контакт и с агентом Гестапоа Гашпаровићем, коме је са групом од 60 људи омогућено да се пребаци у Србију и тамо отпочне с диверзијама, саботажама и терористичким акцијама.¹⁹² У Србији, Гашпаровић се повезао с командосима Д. Михаиловића. Уједно се обавезао да ће Михаиловићу слати информације. Такве исте информације Гашпаровић је слао у Беч Гестапоу, чега је Михаиловић био свестан.¹⁹³

Међутим, сарадња Д. Михаиловића и његових јединица с окупаторима и квислинзима у целој Југославији, па и на територији Србије нису га могле спасти од неизбежне пропасти. До тога је дошло због тога што су широке народне масе увиделе које циљеве жели да оствари Д. Михаиловић. Стога и није чудно што је борбена вредност четничких јединица на територији Србије била веома мала, јер су снаге НОВ и ПОЈ, кад су имале довољно муниције, биле у стању да разбију три-четири пута јаче четничке јединице.¹⁹⁴ Положај Д. Михаиловића није побољшала ни добро организована

¹⁸⁷ *Документи*, 637.

¹⁸⁸ Исто, 646-647.

¹⁸⁹ *Издајник*, 306.

¹⁹⁰ Исто, 457.

¹⁹¹ Такав је случај био са јединицама ДМ на Копанику, Јабланици и Топлици, где се у штабу мајора Рачића налазио немачки капетан Вајл. Неколико пута Рачић је одлазио у Крушевац на састанак са штабом немачких јединица ради координирања операција и ради добијања оружја и муниције (*Издајник*, 47).

¹⁹² Гашпаровића је у Југославију послао Лер, командант немачких снага у Југославији, да се достави савременицима да им се он ставља на расположење са свим својим групама, јер жели да одцепи Аустрију. Према изјави ДМ пред судом он је ову поруку Лера послао под шифром, пошто се Лер плашио да она не доспе у руке Гестапоа, тражећи опуномоћеног представника који би отпочео преговоре, а коме би он омогућио слободан повратак преко партизанске територије.

¹⁹³ *Издајник*, 269-274.

¹⁹⁴ Zb. NOR I/20, 163, 172.

¹⁹⁵ Исто.

пропаганда, спровођена преко штампе, у којој су четници писали против Недића и Љотића, а такође и против партизана, оптужујући их за тобожњу сарадњу с окупаторима на територији Босне.¹⁹⁵ Томе су умногоме допринели успеси НОВ и ПОЈ на међународном пољу и потписивање споразума Тито — Шубашић.¹⁹⁶

На основу свега изнетог може се констатовати да је притисак непријатеља у Србији био веома велик и да су издајници ретко тако свестрано помагали окупаторски терор, као што су то радили издајници око Недића и Михаиловића. Ове чињенице су умногоме ометале масовни развитак НОП-а у Србији после повлачења главнине народноослободилачких одреда крајем 1941. све до 1944. Довољно је напоменути да су главни теоретичари четничког покрета били Срби из Србије: Драгиша Васић, некадашњи републиканац, који се претварао у монархисту, бивши потпредседник Српског културног клуба, затим Живко Топаловић, издајник социјализма и други. Стога и није чудно што су јединице НОВ и ПОЈ током 1944. морале да воде веома упорне борбе против четника и окупатора.¹⁹⁷

И ЦНК је у то време активно радио против НОП-а. Адам Прибићевић је тада препоручивао члановима ЦНК да у напред убаце неки проблем о коме би се дискутовало. Као разлог тога навео је: „Један народ ће увидети да се на програму и на нечем новом уистину ради и да се и он за то пита и народ ће одбацити оно што се мисли да није добро, усвојити оно што држи да је добро.“¹⁹⁸ Као што се види, овај стари демагог, бивши истакнути грађански политичар знао је добро како је потребно обмањивати широке народне масе.

На другој пленарној седници ЦНК, одржаној 28—30. јуна 1944, главни проблем о којем се расправљало, било је питање сарадње с Мачеком, односно са ХСС. Тада је Јосип Цвијетић, бивши југословенски националиста, изјавио: „О политичким снагама на хрватској територији тешко је сада говорити, али је ван сваке сумње да др Мачек, односно ХСС, данас више не представља ону снагу коју је представљала 1939.“¹⁹⁹ ЦНК је тада такође расправљао о питању колонизације из пасивних у плодније крајеве.²⁰⁰

ЦНК је био веома активан током целе 1944, а своју делатност је нарочито појачао у другој половини исте године. Према одлуци конгреса у селу Ба, он је 1. јула 1944. проширен на тај начин што је изабрао ново председништво, које се поделило на одборе према природи послова. Сви политички и невојнички послови су у надлежности комитета. Обласни национални комитет и равнгорски одбори имали су се убудуће обраћати за објашњење и упутства само Из-

¹⁹⁶ Исто, I/12, 136, 342, Исто, I/9, 142, 325.

¹⁹⁷ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije II*, Beograd 1965, 187-310.

¹⁹⁸ АВИИ, ВК-Р-252. — Љотићевци су и у Ванату ширили неку прокламацију Србима Адама Прибићевића, нешто раније датирану (изјава В. Храбака).

¹⁹⁹ АВИИ, ВК-Р-296. — Састав ЦНК 1944. био је овакав: Степа Станковић, вић, др Стеван Мољевић, др Ђуро Виловић, Звонимир Божић, инж. Вл. Предавец, Богдан Војкић, Петар Вукајловић, Спаса Белепојић, Васа Ристић. Средоје Бркић, Милета Продановић Милутин Драговић, Петар Милићевић, Аца Аксентијевић, Мустафа Мулалић, Мухамед Прељубовић, Драгиша Васић, Благоје Благојевић, Јован Рапајић, Војин Андрић и 22 члана пратеће службе коју су чинили жандарми, пешадијски наредници и поднаредници, (АВИИ, ВК-Р-644).

²⁰⁰ АВИИ, ВК-Р-644.

вршном одбору ЦНК.²⁰¹ Сва упутства, прописе и наређења, које је издавао тај комитет, били су обавезни за равнгорске и све грађанске власти. Тако су, на пример, шефови пропаганде добијали упутства за пропаганду од ЦНК. Ово су они даље достављали среским равнгорским одборима, обласним начелницима, затим окружним и среским командантима.²⁰²

Већ 11. јула 1944. поводом образовања Шубашићеве владе, пре састанка ЦНК, дато је народу следеће саопштење: „1. да је ово израз мржње британске политике; 2. да војска остаје верна краљу и националним идеалима, без обзира шта се у иностранству ради; 3. ми смо и даље и још више непомирљиви непријатељи комуниста; 4. да ће заузети став са политичког гледишта према Шубашићевој влади и да ће тај став бити објављен иностранству; 5. да наше везе с Краљем нису прекинуте доласком Шубашића на власт; 6. наше везе са савезницима остају и даље непромењене.“²⁰³ Као што се види, широке народне масе требало је да буду заваране на веома гнусан и подао начин.

Ново пленарно заседање ЦНК одржано је од 20—23. јула 1944. у селу Рошцима, код Љубића. Главна тачка дневног реда била је разматрање ситуације створене формирањем владе И. Шубашића. Седници су присуствовали сви чланови комитета, као и представници разних странака и организација у Југославији. На седници су биле заступљене следеће организације: Народна радикална странка, Југословенска демократска странка, Социјалистичка странка, група представника југословенски оријентисаних Хрвата, група интелектуалаца, окупљена око листа *Напријед*, затим представници партизанских и културних организација и удружења радника.²⁰⁴ На седници је донета резолуција у којој је истакнуто да је ЦНК „у својству представника и тумачења воље и расположења српског и словеначког народа, као и једног дела Хрвата“ сматрао да влада др. Шубашића није у стању да испуни задатке који су пред њу постављени, већ да она може сама да појача неслогу у земљи. Стога они истичу „своју оданост Њ. В. Краљу Петру II и националној династији Карађорђевића и изјављују да наши народи неће признати одлуке владе др Шубашића, резервишући себи пуну слободу акције према овој влади и пуну слободу преузимања оваквих мера какве нађу за потребно у циљу заштите националних и државних интереса, надајући се да ће бити нађен излаз из ситуације у коју је Југославија стављена“. Карактеристично је да М. Радуловић, у свом већ поменутом елаборату, наводи да је М. Мулалић изјавио да се ЦНК тада поделио у две групе: мањину је водио Никола Распоповић „заступајући гледиште да владу треба признати сходно начелу легалитета и легитимитета, а већину су водили Стеван Мољевић и Ђура Ђуровић, стојећи на становишту да владу не треба признати, а што је било и Дражино мишљење“. На крају је, као што смо видели, победио став већине те је усвојен поменути проглас.

Треба напоменути да је према чл. 25. Статута ЈДНЗ, званични орган ЦНК требало да постане *Глас Југославије*, који је требало да

²⁰¹ *Документи о издајству* ДМ I, 522.

²⁰² Исто, 522.

²⁰³ Исто, 523; упор. АВИИ, ВК-Р-330.

²⁰⁴ АВИИ, ВК-У-679/1. — Ивану Шубашићу се нарочито замерало што није нашао за сходно да ступи у додир са равнгорским покретом. (*Документи о издајству* ДМ I, 523).

уређује Извршни одбор ЦНК, али је изишао само један број. Према члану 7. Статута ЦНК, и равногорски одбори су били носиоци невојничке грађанске власти. ЦНК је поред тога руководио и пропагандом покрета и у земљи и у иностранству.²⁰⁵ Поред тога, равногорски одбори дужни су били да сарађују са свим војним властима.

Улазак Црвене армије у Југославију, као и ситуација створена у њој услед великог успеха НОП-а, главни су проблеми о којима је ЦНК извесно време справљао.²⁰⁶ На овој седници је умро председник ЦНК Михаило Кујунџић, од срчане капи, када је чуо за улазак Црвене армије у Југославију.²⁰⁷ Према писању професора универзитета који је то бележио 2. септембра 1944, тада је дошло до веома велике узнемирености „не због тога што им је председник умро, већ што су се уплашили због тобожњег уласка Руса у Кладово и побојали се за своју личну егзистенцију“.²⁰⁸

Колико је долазак Црвене армије покренуо ове реакционаре, најбоље се да закључити по томе што је почетком септембра 1944, на иницијативу Косте Куманудија и Лазе Марковића, одржан састанак коме су такође присуствовали: Ј. Анђеловић, пензионер; Влада Ђорђевић, индустријалац; Савко Дуканац, адвокат; Драгољуб Михаиловић, бивши начелник министарства трговине; један свештеник као делегат православне цркве, две жене из Кола српских сестара; Милорад Белић и Богдан Крекић као представници радничке групе, затим Добривоје Вујић, као представник Адвокатске коморе, др Андро Николић, као представник удружења железничара.²⁰⁹ На том састанку требало је изабрати одбор, као политичког представника Београда, који је требало да дочека Црвену армију после повлачења Немаца. Тада се на предлог Милана Белића и Богдана Крекића, после примедбе Васе Петровића, решило да се успостави веза с београдским делом ЦНК. То је стављено у задатак Лази Марковићу и Кости Куманудију. После два до три дана одржан је нови састанак Марковића и Куманудија са представницима ЦНК Ацом Павловићем, Драгишом Јоксимовићем и Михаилом Стефановићем.²¹⁰

Није познато о чему се расправљало на овом састанку. Свега 10—15 дана касније одржан је нови састанак београдског представничког комитета, на коме је, изгледа, одлучено да се покуша успоставити веза са КПЈ. На томе је требало да раде Лаза Марковић, Савко Дуканац и Коста Кумануди. Међутим, предвиђено није ос-

²⁰⁵ АВИИ, ВК-Р-381. — За организацију је био надлежан »Одбор за политичке и управне послове ЦНК-а,« а за спровођење одбор за правне и судске послове ЦНК, док је Извршни одбор ЦНК-а требало да руководи спољном и унутрашњем политиком четничког покрета. Срески равногорски одбори требало је да шаљу сваког месеца ЦНК-у извештај о стању на терену као и свом раду. Д. Михаиловић је у једном свом прогласу позвао све Србе, Хрвате и Словенце »да су верни Краљу и Отаџбини и демократским идеалима окупе око ЦНК« (АВИИ, ВК-Р-389).

²⁰⁶ Суђење политичком и војном руководству организације ДМ, 59-60; и М а т е Р а д у л о в и ћ, *Четнички покрет Д. Михаиловића*, стр. 50.

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ АВИИ, ВК-Р-460. — И сам С. Мољевић је био толико расејан да писцу овог документа, као члану ЦНК, није могао да посвети више од десетак минута, то је овај записао: »Он ме није хтео довести у везу с осталим члановима, већ је само написао имена, за која ја сматрам, да би требало да буде узето у обзир при саставу владе«. (АВИИ, ВК-Р-460).

²⁰⁹ М. Р а д у л о в и ћ, н. д., ^3.

²¹⁰ Исто.

тварено, јер су јединице НОВ и ПОЈ муњевитом брзином наступиле кроз Србију, те су се чланови ЦНК из Београда растурили.

Као што је познато, НОВ и ПОЈ су у другој половини 1944. изводили одлучујуће победе над окупаторима и његовим савезницима на свим фронтovima. Под утицајем ових победоносних успеха НОВЈ, нарочито оних у Србији, од августа 1944. настало је нагло осипање четничких јединица, општа деморализација и паника у њиховој организацији. Због тако тешке ситуације ЦНК је сазван на перманентно заседање, да би на тај начин покушао да реши веома важне проблеме. Мада је постојала намера да се први састанак ЦНК одржи у селу Рошцима, то није остварено јер је ситуација на Златибору била веома критична, те се ЦНК морао повући у село Милићевце, где је 7. или 8. августа 1944. одржана седница на којој се расправљало о могућности образовања четничке владе, дискутовало се о изјавама шефа војне мисије САД, пуковника Мак Дауела, који се већ тада налазио у штабу четничке врховне команде, о ситуацији створеној после доласка јединица НОВ и ПОЈ.²¹¹

По наредби Врховне команде учињен је покрет према Ваљеву за Брајиће (под Суворобором).²¹² Са Суворобора штаб ВК и ЦНК, кренули су 11. септембра 1944. за Струганик, где се нису смели дуже задржати плашећи се доласка јединица НОВЈ па су кренули кроз мацвански срез.²¹³ У месту Бадовинци одржана је ванредна седница ЦНК, на којој су били присутни и Дража Михаиловић и пуковник Мак Дауел са једним официром; затим потпредседник Драгослав Рачић и капетан Нешко Недић. На тој седници, према изјави Аце Аксентијевића, Мак Дауел је изјавио „да је генерал Михаиловић само у једној пролазној кризи, а да је политички победио, и да се од војске и народа не тражећи ништа осим да издрже насталу кризу“.²¹⁴

Двадесет четвртог септембра 1944. ЦНК и штаб Врховне команде пребацили су се преко Дрине. Тиме је била завршена његова непосредна политичка делатност на територији Србије. После одласка из Србије ова два највиша представника равногорског покрета: војни и политички, наставили су свој пут кроз Семберију. Ту су 29. септембра 1944. Дража Михаиловић и Извршни одбор ЦНК издали свој проглас, у коме су, поред осталог, позвали српски народ на „општи устанак“, и то не против окупатора, већ „да чисти земљу од међународног Титовог олоша, који хоће да уништи све што је национално и свето српскоме народу и да наметне најтежу диктатуру, која се може замислити, на челу с усташама и комунистом Јосипом Брозом“. На крају се закључује: „Зар српски народ може дозволити такву срамоту, да га ослобађа Јосип Броз, са белосветским олошем да он сачека и представља као савезника српски народ. Не, никад.“²¹⁵

На територији Босне одржано је неколико седница ЦНК. На првој, одржаној у новембру 1944, расправљало се о разради четничког програма. У дискусији је нарочито дошло до сукоба у питању самоуправа у оквиру федералних јединица, јер су неки учесници са састанка отворено били против њих, сматрајући да би њихово ства-

²¹¹ АВИИ, ВК-У-679/1, упор. АВИИ, ВК-Р-346, 362 и 443/1.

²¹² Ђура Ђуровић се услед једнодневнoг задржавања одвојио од ЦНК те с није никада са њим ни састао. (М. Радуловић, н. д., 94).

²¹³ АВИИ, ВК-Р-73/6.

²¹⁴ М. Радуловић, н. д., 94.

²¹⁵ АВИИ, ВК-Р-466.

рање довело до „депања српства.“ Као што се види, у последњим моментима, када су се четници морали непрестано да повлаче, у страху да ће сваког часа бити ухваћени од јединица НОВ, и када је свакоме могло бити јасно да не постоји никаква могућност за остварење програма Д. Михаиловића, он је био главна тачка о којој се расправљало. На наредној седници, одржаној у добојском срезу 26. фебруара 1945, основни проблем о коме се дискутовало, било је питање ситуације у свету и самој Југославији, насталој после Кримске конференције. Посебно се расправљало о питању образовања намесништва.²¹⁶

Значајно је да је 12. марта 1945. ЦНК донео резолуцију поводом Декларације владе маршала Ј. Б. Тита, у којој се, поред осталог, каже да се у њој ни једном речи не говори о прекиду грађанског рата, док се три „велике покрајине, Босна и Херцеговина и Словенија, налазе под власти окупатора, народне снаге имају и даље да се троше и крваре у међусобној борби, а из појединих покрајина да се врше сеобе народа, по најгорем времену“, и низ других лажи. Декларацији се даље замерало што су све речи о слободи и демократији биле упућене само страном свету, док је КПЈ успела да мобилише и наоружа српске сељачке масе оружјем и настави грађански рат у „борби против националних снага у циљу њиховог потпуног уништења“. Стога се у резолуцији апеловало на намесништво да „у овом најтежем и најкритичнијем времену наше историје, свесно своје високе улоге, али и своје историјске одговорности, преузме све да се одмах прекине грађански рат у земљи“. На крају резолуције се захтева: 1. да се одмах обуставе непријатељства с једне и друге стране, док се питање не реши; 2. да краљевско намесништво прими једно изасланство комитета, које би изнело своје захтеве и предлоге о томе питању.²¹⁷

Док је био на територији Босне, ЦНК, у ствари, Дража Михаиловић, покушао је да успостави директну везу с вођством ХСС. Он је у писму, које је, вероватно, марта 1945. упућено Влатку Мачеку (иначе оно је недатирано), саопштио да он већ дуже времена ради на томе да успостави везу с њим и његовим људима, јер им се тада као најважније питање наметало питање заједничке сарадње. Затим је истакнуто: „Друго важно питање је наш заједнички унутрашњи непријатељ, који прети да нам садашње ропство замени трајном тиранијом.“²¹⁸ На крају писма Дража је изразио уверење да ће њихова акција уродити плодом.

У ово време Дража Михаиловић је веома упорно радио на успостављању веза с усташама. Сигурно је да је он у томе имао пуну подршку ЦНК. То се веома јасно види из његовог опширног меморандума, у коме се каже да се главна борба против Ј. Б. Тита води на подручју НДХ, а главне снаге које је воде су под „усташким амблемом“. Даље се тврди: „Све ће то остати формално како и после закључења пројектованог војничког аранжмана. Тито, према томе, има могућноост да ту борбу у иноземним круговима прикаже као борбу с Немачком и њеним савезницима и да јој одузме карактер грађанског рата, који би једино могао бити разлогом једне америчке интервенције.“²¹⁹ Стога, по мишљењу Драже Михаиловића,

²¹⁶ М. Радуловић, н. д., 96.

²¹⁷ АВИИ, УК-Р-624.

²¹⁸ АВИИ, УК-Р-643.

војнички аранжман не би решио проблем у потпуности, већ би борбу могао само продужити и „омогућити националним снагама да добију у времену“. Према томе, једини излаз из свега тога је питање политичког аранжмана, које је веома тешко остварити, али је он „једини у стању да проблем Југославије наметне, да постави проблем грађанског рата и да интервенише у корист националних снага“. — Као што се види, Дража Михаиловић се свуда појављује као заступник нације и њених интереса. Никако није увиђао да је он служио окупаторима и био највећи противник.

Што се тиче поглавника НДХ, који је тада постојао као посебан фактор, Дража Михаиловић није хтео много улазити у тај проблем, али је желео упознати Мачека да је он имао организовану војску, која је тада чинила „главну компоненту оружаног отпора против комунизма на подручју Југославије“. О томе се морало, по његовом мишљењу, водити рачуна јер, уколико би се промене вршиле у водећем кадру војске у моменту кад се очекивала одлучна битка, борбена вредност те војске свела би се на минимум. Као разлог због кога он о томе говори Дража Михаиловић је истакао да су га на то натерале „страхоте грађанског рата“ и „ужаси комунистичке окупације“.²²⁰ Мада нема података да је Мачек одговорио на ово писмо Д. Михаиловића оно је од веома великог значаја. Оно даје јасну слику његовог става према проблемима који су пред њим стајали, а то је, пре свега, однос према партизанима, према којима је до последњег часа остао непомирљив, као и став према Павелићу и усташама, за које је захтевао одржавање status quo. Према томе он је и даље остао веран својој колаборационистичкој политици. То ипак не значи да су његови напори да се с Мачеком што чвршће повеже, на чему је радио од 1942, били тиме завршени. Осмог марта 1945. Михаиловић је овластио Богдана Бојкића члана ЦНК и инж. Владимира Предавца, члана Извршног одбора и секретара ЦНК, да при у име Драже Михаиловића, а други у своје име, на основу усмених инструкција, воде преговоре с Мачеком.²²¹

Четници су и даље веома активно радили на томе да се спасу. Тако су они 1 априла 1945. упутили писмо Фотићу, у коме су му послали текст поруке ЦНК народу Југославије поводом образовања владе маршала Ј. Б. Тита и текст резолуције ЦНК од марта 1945. Сва та документа упутили су и свима намесницима. Програм Југословенске демократске народне заједнице требало је предати Конференцији уједињених народа у Сан Франциску, која је имала да се побрине за што већи његов публицитет у Америци у моменту кад Фотић буде сматрао да је то најбоље. У писму се констатовало да, по његовом мишљењу, „енглеска политика развођава Титове акције, иде прелогано“. У име ЦХК и Врховне команде, они су овим писмом овластили Фотића да издејствује:

„а) да наши савезници хитно пошаљу заједничку комисију, која би извршила анкету и проверила наше тврдње о стању у читавој земљи и раду Титове владе на терену; б) да ми не водимо наметнути грађански рат, али ћемо бити у њему истрајни не да би се дочепали власти, већ искључиво ради обезбеђења демократских слобода и утврђења демократских слобода у земљи; а да ћемо прекинути сваку акцију кад то буде постигнуто;

²¹⁹ АВИИ, ВК-Р-642/2.

²²⁰ Исто.

²²¹ АВИИ, ВК-Р-617 и 618.

ц) да се мора рачунати са странкама демократским у земљи и њиховим учешћем у београдској провизорној влади, те би стога требало ту владу заменити другом, у којој би странке узеле учешће као и наш покрет отпора и ослобођења са ЈДНЗ;

д) да је хитно потребно да америчка савезничка војска поседне целу територију Југославије, и тиме спречи даљи грађански рат и омогући утврђење демократске управе у земљи, а наша ВК и Југословенска војска у Отаџбини под њом поздравила би то и прикључила би јој се.²²²

Према томе, ни последњег дана свог постојања ЦНК није престао са својом клеветничком делатношћу у односу на НОП у жељи да поправи своје већ одавно пољуљане позиције како у земљи тако и у иностранству.²²³ Значајно је да је Живко Топаловић 29. маја 1944. отишао у Рим, где је, заједно с Адамом Прибићевићем, основао ЦНК у Италији, коме је сам био председник, док су у одбор ушли Адам Прибићевић, Владимир Белајчић, Иван Ковач, Михо Крек, владика Ђорђевић, Јован Чоловић, Младен Жујовић, који се тада налазио у иностранству, и Фотић, који је био у Вашингтону.²²⁴ У свом експозеу од 4. VIII 1944. Живко Топаловић је потпуно необјективно приказао ситуацију у земљи нарочито што се тиче војних операција. О његовом ставу према новом друштвеном уређењу које су ослободилачке снаге градиле, речено је: „Ова социјална политичка револуција надовезује се на општу народну револуцију да оствари свој партијски оружани апарат, који ће Комунистичкој партији омогућити да после рата освоји политичку власт у Југославији.“²²⁵ Топаловић даље констатује: „Друга страна револуције демократско-национална и некомунистичка, баш зато је и постала одлучна у побијању оне стране под комунистичким вођством, јер она верује да је од почињања грађанског рата око нашег друштвеног поретка, зачетак ликвидације наше државне самосталности наметање једне нове власти и новог друштва, политичког порекла, без слободне изражене народне воље и без везе с нашом народном традицијом и нашом народном историјом.“²²⁶ Све ово несумњиво показује с коликим су се блатом бацили контрареволуционарни елементи на нови друштвени поредак који се искривао у ватри револуције.

Неопходно је посебну пажњу обратити писму које је 4. IX 1944. Живко Топаловић упутио неком Титу, у коме га обавештава да су Цанкар и Сава Косановић ширили гласове по Италији да су се Савезници сагласили да Црвена армија уђе у Мађарску. Они су навели да је главни узрок био „да се приволи домобранство у Словенији и Хрватској да се прикључе Титу“. У вези с таквом ситуацијом клериканци, под руководством Крека, забринули су се за судбину Словенаца, те су поменуте у Италији на једвите јаде натерали да препоруче „да се домобрани не боре ни у ком случају против савезника, већ да се као посебна национална војска боре против окупатора и да се што већи број што пре учини илегалним“.²²⁷ Он је даље ис-

²²² АВИИ, ВК-Р-632.

²²³ Током 1944, ЦНК је издао читав низ прогласа којима је желео да укаља НОР, али у томе није успео, мада је био неисправан у изналажењу клевета против НОР-а. (види АВИИ, ВК-Р-531, 534 и 535).

²²⁴ АВИИ, депеше 7, М, 25/10, 2М-ІІ.

²²⁵ АВИИ, ВК-Р-404; упор. *Ž. Topalović, Jugoslavija žrtvovani sa veznik*, London 1970, 126-137.

²²⁶ Исто.

²²⁷ АВИИ, ВК-У-683.

тицао да је, такође, влада чинила све напоре да Савезнике увери да је једино правилно решење у образовању праве националне владе и да ова садашња влада има за циљ „грађански рат, а не обједињење снага“. Даље се обавештава да су утицајни енглески политичари међу конзервативцима уверили своје војне шефове да је „најмудрије“ дозволити да Тито ликвидира „српску војску“, јер ће се само тако спречити будући грађански рат“. Као главни узрок успеха Титових снага, Топаловић је навео „поред руске помоћи и спремност убацивања у демократску фразологију, која господари англосаксонским светом“, о којој није у Југославији вођено рачуна.²²⁸

Према томе, активност свих чланова ЦНК била је усмерена у правцу компромитовања НОП-а. Да би у томе успели, они су се служили лажима и клеветима, али им и то није помогло, јер је револуција жњела своје последње победе при истеривању окупатора из земље, ломећи у исто време отпор контрареволуционарних буржоаских снага, које су трпеле смртоносне ударце заједно с окупаторима, а револуционарне снаге су наставиле да у разрушеној земљи новом снагом граде праведније — социјалистичке односе.

Ни међународне везе четника с Мађарима ни дозвола дата од Немаца четницима да се увезе тражено оружје нису могле да их спасу од пораза. Пријатељске односе четници су остварили и с Бугарима и с националистичким снагама Грчке. Међутим, читава ова акција није донела жељене резултате, пре свега због тога што је стање на светским ратиштима било веома неповољно за земље тоталитаризма. Б. Пурић је 31. V 1944. морао да поднесе оставку, а нови председник емигрантске владе је 16. VI 1944. остварио споразум са Ј. Б. Титом, познат под именом Тито — Шубашић. Природа овог рада не изискује да се на њему задржима, мада је он имао огромну историјску вредност, пре свега због тога што је његовим склапањем НКОЈ био правно признат као равноправан с југословенском емигрантском владом. С тога није чудно што се ЦНК, како смо видели, онако оштро усмерио на његове одлуке.

Значајно је да је 29. августа 1944. Дража Михаиловић краљевим указом био разрешен дужности министра војске, морнарице и ваздухопловства, кога је Шубашић, као новопостављени министар тога ресора, „због дјела издаје, био дужан [...] ставити под војни суд и судити му у одсуству“.²²⁹

Краљ је настојао да изнуди оставку владе Ивана Шубашића, у чему су га помагали и представници грађанских странака Србије, као: Милан Грол, Миша Трифуновић, Милан Гавриловић, Слободан Јовановић и др. Двадесет четвртог јануара 1945, уз сагласност краља, Петар Живковић и К. Фотић поднели су резолуцију владама САД и Велике Британије, у којој су захтевали Шубашићеву оставку, тврдећи да он нема поверење политичких партија Југославије.²³⁰ Њихова акција не успева. У време конференције на Јалти Шубашићева влада је поднела оставку, а мандат за састав нове владе добио је Ј. Б. Тито. Седмог марта 1945. објављен је њен програм. Тиме је нова Југославија и на дипломатском пољу постигла највећи успех.

²²⁸ У истом писму он је истакао да је у Риму видео Шутеја који је изјавио да су се они »потпуно потчинили енглеским жељама«. Што се тиче Срба он је сматрао да њима по несрећи није озбиљно стало до Југославије и свеједно им је неће ли Срби оваквим нападима бити присиљени да капитулирају пред Русима, тако и на напуштање Југославије. (Исто).

²²⁹ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 20. од 25. X 1944.

Активност на привлачењу присталица бивших партија у ЈНОФ у завршној фази рата

У периоду веома успешне оружане борбе против окупатора у ослободилачком надирању кроз Србију настављена је акција стварања ЈНОФ-а, као најмасовније антифашистичке организације у земљи (преко сеоских, градских, рејонских, среских и окружних одбора). Процес прилажења средње и ситне буржоазије одвијао се током целог периода рата, а пред ослобођење добио је нарочито широке размере. На то су несумњиво утицали велики војнички успеси НОП-а, политика компромиса с избегличком владом, доследна борба против окупатора, ширина основе ЈНОФ-а, као и чињеница да су средњи и ситни слојеви буржоазије већ били разочарани у стари систем власти, сматрајући да ће нови режим који је почео да спроводи демократске и социјалне реформе да их спроводи и даље. Према томе, у таквој земљи судбина средњих и сиромашних слојева била је обезбеђена, док су крупни морали очекивати експропријацију. Стога и није чудно да су од НОФ-а морали да отпадне сви који су били везани за реакционаре Краљевине Југославије. Такав је случај био с Југословенском националном странком — партијом шестојануарске диктатуре, носиоцем крупног капитала, којој није било дозвољено да као странка приступи НОФ-у, као и са другим ситнобуржоаским странкама, чије су се присталице у току читавог периода рата појединачно опредељивале за НОБ. Њихово социјално порекло им је омогућавало да правилно уоче да је за њих једини исправан пут ступање у редове НОП-а, па је њихово и формално опредељивање почетком 1945. означило не почетак, већ крај једног веома дугог процеса, који се одвијао не „одозго“ већ „одоздо“, јер су многи представници Народне сељачке странке, Земљорадничке странке, Социјалистичке странке, као и других у току тог процеса, положили своје животе у темеље нове социјалистичке земље.

Интензивно стварање одбора НОФ-а почело је од средине 1944. године. Тридесет првог децембра 1944. као главни циљеви НОФ-а истакнути су: мобилизација свих снага за окончање рата; активно учешће у одбрани свих тековина НОБ, учвршћење братства и јединства, изградња народноослободилачке власти; затим уклањање из државног апарата сарадника и помагача окупатора, обнова привредног живота планским подстицањем државног и привредног сектора. Посебно је истакнута обавеза да ће се, „без обзира на политичко уверење, радити на васпитању маса у духу јединства у борби“. Што се тиче држања политичких странака, група и појединаца, наглашено је да ће сви они у ЈНОФ-у „радити сагласно међу собом у решавању свих питања која спадају у оквир обавеза ове политичке основице“.²³⁰

Ускоро после доношења Декларације, ЈНОФ-у су почели да приступају представници старих грађанских странака и група, па и целе групе. Према Бранку Петрановићу, међу првима су и формално приступили НОФ-у социјалисти и група око листа *Напријед*; затим Југословенска републиканска странка Јаше Продановића, Савез земљорадника, СДС и Социјалдемократска странка, која је претходно осудила рад Живка Топаловића, кога је одбила да сматра својим

²³⁰ АЈ, Ем. вл., 219, 8/12-1; D. Plenča, н. д., 378.

²³¹ *Политика* 5. I 1945, 9; и *Глас ЈНОФ-а Србије* бр. 16, 16. I 1945., 3.

председником, јер се својим радом у току рата у потпуности ком-промитовао.²³² Против овог масовног приступања ЈНОФ-у иступили су стари реакционари, окомивши се на републиканце, осуђујући их што су „запали у комунизам“ и што помажу „растројство државе“. У ствари, НОФ-у је приступио онај део вођства ове странке коме је у предходном периоду припадала претежно либерално оријентисана буржоазија, која је у свом програму тражила остварење оних начела које је у својој основи захтевао и ЈНОФ: федеративно уређење, аграрна реформа, ограничење приватне својине. Ни у погледу облика владавине нису постојале разлике.²³³

Још током септембра 1944. многи посланици Радикалне, Демократске и Земљорадничке странке приступили су ЈНОФ-у као појединци, прекинувши сваку везу са својом партијом, док су се други осећали везани за њу, али су били спремни да ступе у НОФ. Драгољуб Јовановић то одмах није желео да учини, већ су о њему кружили гласови да ће поставити захтев да у НОФ уђу као самостална партија. Руководство НОФ-а било је свесно тежине ситуације, јер је знало да руководство НСС може да позове све своје присталице у НОФ. Међутим, НОФ се није стварао на бази коалиције, јер су све грађанске партије показале као неспособне да воде борбу против окупатора и да праде „здраву државу“.²³⁴ Имајући ово све у виду, у потпуности се може прихватити констатација Б. Петрановића да је Народна сељачка странка „оклевала да приступи ЈНОФ-у, јер је рачунала да ће политиком „ценкања“ омогућити себи јачи положај у оквиру ове организације“, мада је НСС међу првима од србијанских странака поднела Извршном одбору ЈНОФ-а своју изјаву о свом приступању НОФ-у. Драгољуб Јовановић, иако генерални секретар странке, није у току целог периода ослободилачког рата могао да спречи ступање присталица своје странке у НОФ, поготово када се има у виду да је у Србији још у току 1941, као што смо видели, био склопљен низ споразума између НСС и представника НОП-а, а то није могао да учини ни при борбама за коначно ослобођење земље. У својој изјави Извршном одбору ЈНОФ-а Србије они истичу да су ову своју акцију за прикључење НОФ-у почели у часу „када реакција мисли да може дићи главу, ослабити ратне напоре НОБ-е“; први одговор земљорадничке левице — у ствари, Народне сељачке странке, на то злослутно кретање и јесте формална одлука о прикључењу њему, јер они су од првог дана били на његовој страни; као последица тога била су огромна страдања ове странке; тако су од 15 чланова њеног Извршног одбора у животу и на слободи остала само петорица, док су остали погинули, побијени или одведени у Немачку; слична ситуација била је и са члановима Главног одбора, јер је 30 његових чланова од почетка рата нашло смрт од окупатора или од четничких кољаша (још више је стра-

²³² В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DF*, Beograd 1964, 175.

²³³ Исто. — Југословенска републиканска странка је сматрала да ће се ограничење приватног богатства најбоље извршити доношењем социјалних закона о непокретном имању, прогресивном порезу, ограничењем права наследства, учешћем радника у добити и индустријским радњама и трговинским предузећима итд. (Исто, 175).

²³⁴ Архив Србије, фонд НОФ-а, Рад на стварању ЈНОФ-а, извештај од 19. IX 1944., бр. 10205; вид. и М. Б о д р о ж и ћ, Осврт који говори о држању Д. Јовановића у том периоду.

²³⁵ В. Petranović, н. д., 177.

дало заменика чланова Главног одбора); као веома похвалном сматрали су чињеницу да у њиховим редовима није било издајника ни колебљиваца, осим једног, који је из страха или из заблуде сарађивао с Недићем, али је и он, схвативши грешку коју је учинио, сам себи одузео живот. Стога се закључује: „НСС остаје верна својој 20-годишњој борби кад стварно учешће безмало свих својих људи у ЈНОФ-у претвара у формално и званично управо у критичном часу, кад треба довршити истеривање окупатора, казнити његове помагаче, онемогућити повратак реакције...“²³⁶ У изјави се недвосмислено истиче да ће њихова странка, као сељачка, поднети веома велике жртве ради заштите тековина створених у рату, јер је веома много дала за њихово остварење. Такође су истицали да свесни тешкоћа „које стоје пред новом народном влашћу, увиђамо да се за ослобођење земље и за изградњу привреде, културе и државног живота морају мобилисати све расположиве снаге, не заносимо се обманом да ће нормалан јавни живот, нарочито страначки, моћи да се развија док траје овај грозни рат“.²³⁷ Значајно је да је НСС сву своју одлуку донела у сагласности са члановима Главног одбора, до којих су у кратком року могли доћи. Били су уверени да ће принципе у потпуности примити и нови чланови који уђу у Главни одбор, као и њихови заменици. Ради што успешнијег спровођења одлука ЈНОФ-а желели су да покрену свој лист *Радни народ*, који је требало да ће нормално остварење задатака ЈНОФ-а, „служећи несебично идеалима социјалне правде, слободе и човечности“.²³⁸ Прихватајући у потпуности декларацију ЈНОФ-а Србије од 31. децембра 1944, они су одмах именовали своје представнике: Радомира Тодоровића и генералног секретара странке Драгољуба Јовановића, бившег професора универзитета. Ову изјаву Главног одбора НСС Милентије Поповић је веома позитивно оценио, сматрајући да је чињеница што они и раније нису приступили НОФ-у, веома погодвала „непријатељима НОФ-а“, те су настојали свим средствима да то приступање одложе. Милентије Поповић закључује: „Овим приступањем НСС у ЈНОФ они су још једанпут потучени и још једанпут су имали да се увере да нема те снаге која би могла да разбије јединство нашег народа у овој тешкој, али светлој борби.“ Као нарочито значајно, он је истакао што Главни одбор НСС није дао само изјаву, већ је упутио и позив на борбу, за полагање нових жртава, пошто рат још није био завршен.²³⁹

Као што се види, главни функционери ЈНОФ-а нису имали ништа против приступања НСС у ЈНОФ, већ су то сматрали веома позитивним чином, прихватајући их оберучке. Да је постојало неко неслагање и противљење овоме акту, до њега не би дошло, као што се то није десило са Југословенском националном странком, чији су чланови Главног одбора 28. фебруара 1945. такође поднели захтев Извршном одбору ЈНОФ-а Србије, тражећи да буду примљени. Међутим, Извршни одбор им то није одобрио, док је Милентије Попо-

²³⁶ Zb. NOR, I/2, 78 извештај инструктора КПЈ за Србију од 30. III, 1941. — ПК КПЈ за Србију о стању и акцијама крагујевачког НОП одреда; J. Marjanović, *Ustanak*, 208-209 i *Vorba*, br. 5, 28. II 1941, 2.

²³⁷ *Политика* 19. II 1945, 2.

²³⁸ За пленум су одредили Николу Чопића из Београда и Вукадина Видаковића из Ниша (*Политика* 19. II 1944, 2).

²³⁹ *Борба* 26. II 1945, 2.

вић сматрао да је чињеница што НСС ни до тада није приступила ЈНОФ-у, веома „погодовала“ његовим непријатељима.²⁴⁰

Народна сељачка странка је нарочито закаснила с издавањем своје резолуције. У томе, је, несумњиво, највише утицаја имао Драгољуб Јовановић. Она је тек 18. априла 1945. била публикована у дневној штампи. У њој је констатовано да се НСС најпре као земљорадничка левица, а од марта 1940. као НСС, припремала за сарадњу с радничком класом, КПЈ и другим истински демократским елементима. Као своју огромну заслугу сматрала је чињеницу да је своје чланове оспособила за борбу против окупатора и свих његових сарадника и да је чланство остало привржено својој основној поставци „да социјални прогрес и политичка демократија могу остварити само кроз заједничку борбу сељаштва и радничке класе, да је у спољној политици пуних двадесет година доследно проповедан наслон на братски СССР, пријатељство за западним демократијама и најтешње зближење с бугарским народом“. Што се тиче државног уређења, сматрала су да је федеративно уређење једино могуће за Југославију, „као јемство за слогу и љубав међу нашим народима“. Веома позитивно су оценили учешће странке у борби против окупатора и људске и материјалне жртве које је у њој дала. Странка је била спремна да положи нове жртве за остварења идеала најширих слојева народа. На крају је поздрављено стварно, а затим и формално приступање НСС ЈНОФ-у, пошто је НОФ за њих одувек био „формула за борбу против фашиста и реакције“. Истовремено је поздрављено учешће чланова странке у свим форумима власти.²⁴¹

У изјави извршном одбору ЈНОФ-а Србије, коју су дали чланови Главног одбора ЈНС (др П. Гризогоно, др Олип, др Славко Шећеров, Веља Поповић и др М. Соколовић), поред осталог, нагласили су да желе да приступе ЈНОФ-у. До тога није дошло, пре свега, због тога што је ЈНС била носилац шестојануарске диктатуре. Дословно о њој је речено: „ЈНС је одиграла кобну улогу у слому наше земље. Она је као профашистичка странка распиривала у нашој земљи националну мржњу према појединим народима Југославије, спроводила политику националног угњетавања, спроводила и помагала профашистичке режиме у земљи, а ослањала се у спољној политици на фашистичке земље које су припремале напад на нашу земљу.“²⁴² Поред тога, држање већине руководиоца из ЈНС током окупације било је компромитовано (већина у земљи је помагала окупатора и његове сараднике, а и они у иностранству пружали су пуну подршку Дражи Михаиловићу и емигрантској влади). Што се тиче појединих чланова странке, који су се часно држали у земљи и у иностранству. могли су му приступити уколико су искрено прихватили политичку основицу ЈНОФ-а.

У ЈНОФ у Србији су такође приступили и земљорадници. Они су 14. марта 1945. одржали конференцију, којој су присуствовали многи делегати. У резолуцији, која је донета на конференцији, речено је да је Земљорадничка странка због свог класног порекла, а и по свом програму и расположењу својих чланова, „у унутрашњој политици имала да се бори, у тесној сарадњи с радничком класом,

²⁴⁰ М. Поповић је чак нагласио да ће имена Душана Богдановића, Драгише Шулајића, Милоја Симиновића и других погинулих и стрељаних остати »светла успомена у нашем народу« (Борба 26. II 1945, 2).

²⁴¹ Политика 18. IV 1945, 2.

²⁴² Борба 1. III 1945, 2; вид. и Архив радничког покрета, ЦК КПЈ, 8816/7.

за пуну политичку и привредну демократије, а у спољној политици већ од првих дана свога рада борила се за што тешње односе са совјетском Русијом, као гаранцијом опстанка и напретка Југославије.²⁴³ Нарочито се истицало да је забраном Комунистичка партије, Земљорадничка странка дошла у јавном и политичком животу на крајњу левицу и „скоро 20 година имала најоштрији опозициони став према владама које су за то време смењиване“.²⁴⁴ Што се тиче њиховог учешћа у редовима НОП-а у Србији, неки чланови Земљорадничке странке су по цену губљења главе одбили да ступе у редове Драже Михаиловића. Међутим, супротно томе, део вођства странке који се налазило у иностранству, на челу с Миланом Гавриловићем, заузимало је став, који је био у супротности с програмом странке, као и с државним интересима. Констатовано је даље да су под њиховим вођством „чланови странке узели учешће у противнародном покрету Д. Михаиловића. Због таквог њиховог рада најоштрије их осуђујемо, одузимајући им свако право да представљају странку и говоре у име ње.“²⁴⁵ Стога су чланови Главног одбора, као и остали представници Земљорадничке странке, једногласно одлучили да у потпуности прихвате декларацију АСНОС-а од 11. децембра 1944, као и декларацију владе Демократске Федеративне Југославије. Чинећи ово, странка сматра да ће „најбоље допринети коначном ослобођењу земље, обнови и завођењу пуне политичке демократије, што подразумева потпуно активисање и сарадњу широких народних земљорадничких маса у сарадњи са народном интелегенцијом, онако како изискује донашња историјска неопходност и наша унутрашња политичка стварност“.²⁴⁶

Као што се види, НОФ-у у Србији приступиле су оне страначке формације које су пре рата биле у опозицији према режиму. Значајно је поново напоменути да се већи део чланства ових странака већ налазио у НОФ-у, који је деловао као јединствена организација. Стога и формално приступање НОФ-у свих странака у целини није значило да су оне створиле коалицију са КПЈ. Извесни коалициони облици постојали су само у руководству НОФ-а, мада постојање јединственог програма ове најмасовније антифашистичке организације најбоље потврђује да она није била коалиција, већ јединствена организација. То није могло да омете ни истицање страначке припадности појединих чланова грађанских група у врховним органима НОФ-а, јер се никако није доводило у питање остварење програма НОФ-а, а нарочито због тога што су ове странке имале незнатан број присталица. Може се констатовати да је дошло до превирања међу присталицама грађанских странака, тако да ће неки од њих приступити НОФ-у.

Међутим, мора се напоменути да је реакција на све начине покушавала да спречи консолидовање НОП-а. Тако је Југорас јављао у вези с променама у вођству земљорадничке странке да они осуђују искључење Милана Гавриловића из странке и да га и даље сматрају „једином легалним представником Земљорадничке партије“.²⁴⁷ Сам Гавриловић је остао и даље опозиционо расположен пре-

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ *Политика* 15. III 1945; *Борба* 15. III 1945, 2.

²⁴⁵ Исто; *Упор.* *Борба* 20. III 1945, 2.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ *Борба* 20. II 1945, 2.

ма НОП-у²⁴⁸, не желећи ни једним својим гестом да му ода заслужено признање за његову четворогодишњу натчовечанску борбу.

Закључак

Улога коју су одиграле грађанске странке, (које, у ствари, за време народноослободилачког рата нису ни постојале, јер се у том периоду није састао ниједан његов виши орган) значајна је пошто је политички живот у овој покрајини био традиционално богат. Због окупације земље деловање многобројних партија, боље рећи, лидера разних странака одвијао се под специјалним условима. Лидери профашистички оријентисаних партија нарочито „збораша“ одмах су се недвосмислено определили за Немце. То су учиниле и многе истакнуте присталице других странака као Југословенске радикалне заједнице, Југословенске националне странке и других.

Међутим, на страни окупатора деловали су и сви они функционери и присталице појединих партија које су се определиле за четничку организацију Драже Михаиловића. То су нарочито биле бивше присталице Земљорадничке, Социјалистичке, Демократске, Југословенске националне, Југословенске радикалне, Републиканске, Радикалне и других партија. Лидери ових странака који су приступили Дражи формирали су и политички програм ове организације, како на националном тако и на социјалном плану. Та идеологија је нарочито еволуирала 1943. године када је и емигрантска влада, састављена од представника грађанских странака прихватила федерацију као облик будуће јединствене државе. Емигрантска влада, иако разједана унутрашњим трзавицама међу појединим члановима услед личне нетрпељивости, ипак је била јединствена у борби против НОП-а. Нетрпељивости су нарочито велике између представника србијанске и хрватске буржоазије. Лидери грађанских странака су се трудили да јачањем положаја своје групе повећају свој утицај у влади.

Мали део присталица грађанских странака деловао је у оквиру народноослободилачког покрета, мада је руководство НОБ од почетка дизања устанка настојало да ради ширења његове базе привуку на своју страну што већи број родољубивих елемената, без обзира на њихову бившу страначку припадност, јер се борба водила под паролом: за или против окупатора. Правилна тактика ПККП Србије, као и целе КПЈ, уродила је плодом јер је нарочито у завршној фази рата дошло до прегруписавања међу присталицама грађанских странака на страну НОФ-а међу левим земљорадницима и присталицама Народне сељачке странке, који су још од почетка устанка дали знатан број својих људи за борбу против окупатора.

Када се анализира целокупна улога грађанских странака у Србији у разматраном периоду, може се закључити да је она у највећем делу била контрареволуционарна. Само незнатан део присталица грађанских странака, у којима је родољубиво осећање победило над страначким, приступио је НОП-у. Иначе, контрареволуционарна делатност тих странака испољила се и у моментима када је победа антихитлеровске коалиције била на видику. У тежњи да се сачува стари поредак, контрареволуционарну делатност је спроводио и централни национални комитет који је формиран још августа 1941, а

²⁴⁸ АВИИ, S-P-226.

појачао ју је нарочито после конгреса у селу Ба и током целе 1944. године.

Поред представника грађанских странака у емигрантској влади, посебну пажњу заслужује и активност Живка Топаловића, дисидента Социјалистичке странке, који се нарочито истакао у припремама за одржавање конгреса у селу Ба и био његов председник, као и значајан актер при стварању Југословенске демократске народне заједнице (ЈДНЗ). На конгресу у селу Ба представници грађанских странака који су пришли Дражи Михаиловићу покушали су да побиду историјске одлуке II заседања АВНОЈ-а, у чему нису успели.

Контрареволуционарну делатност присталица грађанских странака очекује и посебна социолошка анализа, која ће бити могућна кад буде детаљније обрађена историја политичких партија Србије и других делова земље. Она ће омогућити правилне закључке о ставу представника великосрпских буржоаских партија на страни контрареволуционарних снага у циљу заштите класних интереса, као и правилну оцену о односу средњесопственичких слојева Србије према НОП-у из тежње да се сачувају старе позиције. До таквих закључака се долази и на основу излагања у овом раду.

Милица БОДРОЖИЋ

Summary

M i l i c a B o d r o ž i ć

THE BURGEOIS PARTIES IN SERBIA 1941—1945

Combining chronological method of presentation with the statement of problems and basing herself on the archives material and numerous literature works, the author demonstrated the rôle played by the bourgeois parties and some important individuals, their irresolution and their taking sides in the course of the War of National Liberation.

Special sections deal with the part played by the leaders of bourgeois parties in the counter-revolutionary camp in 1941-1942 and with the activity of the CRY aimed at attracting the adherents of other political parties to join the ranks of the Movement for National Liberation (NOP) in the same period. In author's opinion, the Ist session of AVNOJ (Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia) is an important turning point in the development of NOP and in its struggle for the consolidation and assertion of its achievements. The end of 1942 is considered, therefore, as the first phase in setting forth the attitude and the part played by the bourgeois parties, when they could take sides with the Movement for National Liberation or against it. The author paid a special attention to the comportment of the eminent leaders of the bourgeois parties both toward Milan Aćimović's Commissariat and Milan Nedić's Government, as well as toward the Chetnik movement of Draža Mihailović. The bourgeois parties gave their full support to these counter-revolutionary formations. Otherwise, there could be no question, during this whole period, of the political parties in the ordinary sense of words, for their activity was then prohibited in Serbia.

Speaking about the attitude of the bourgeois parties toward the armed insurrection, the author emphasizes that it depended on the personal strength of individual functionaries to overcome their aversion for the CPY and to take sides with the struggle against the occupier. In further exposition are set forth the measures taken by the CPY with a view to win over their common members for the adherence to the Front of National Liberation of Yugoslavia (JNOF), as well as the leaders of the Popular Peasant Party which was entered into special negotiations with.

In a particular section is dealt with the activity of representatives of the bourgeois parties of Serbia in the emigrant government and in the develo-

ment of the Chetnik ideology in the course of 1943. At that time several representatives of the bourgeois parties of Serbia were members of the emigrant government and their activity was reflected in the struggle against the aspirations of the Croation bourgeoisie and for the strengthening of D. Mihailović's movement and, consequently, for the struggle against NOP. The causes of conflicts between the cabinet members were in most cases personal animosities which were later transferred to the conflicts about the situation of the nation they represented in the future State. The aid lent by the government in exile to the Chetniks both in money and arms, corroborated the fact that it had remained adversary not only to NOP but also to the whole anti-Hitler coalition, for the Chetniks, struggling on the side of the occupier weakened the force of resistance of the Allies. At the same time, the Chetniks realized that their collaboration with the occupiers could not secure the upholding of the old system, for the latter suffered considerable defeats on all fronts and they tried therefore, by proclaiming a new ideology as regards the organisation of the State and by elaborating a social and economic program, to delude the masses. All these endeavours, however, were unsuccessful, for the masses were taking more and more sides with NOP.

The rôle played by the bourgeois parties and their comportment in the country in the course of 1943 are treated in a special section. It deals not only with the comportment of the bourgeois parties in the counter-revolutionary camp, but also on the side of NOP. A special attention has been drawn to the rôle of Ljotić's movement which was exclusive since the beginning and now believed that time had come for it to assume the power. At the same time, Ljotić's agent B. Kostić continued to maintain the relations with the emigrant sending them messages of the president of the Yugoslav National Movement. The author carefully analyzed the support offered by the prominent leaders of the Yugoslav National Party, such as Ilija Mihailović, Tanasije Dinić and others to Milan Nedić's regime which endeavoured with all its strength to secure full support to the occupier and to provide for „order, peace and security” in Serbia, in order to allow German forces to become more engaged on other fronts all over the world. At the same time the CPY made efforts to unmask the treacherous policy of the Chetniks and of those who had taken service with M. Nedić for the privileges he granted to them, as it was the case with some well-known bankers and financial magnetes. The masses of Serbian people accepted favourably the decisions taken at the II-nd session of AVNOJ, while Nedić and the Chetniks proceeded with their struggle for the consolidation of their tottering positions.

The congress held in the village of Ba has been dealt with in a special chapter. It follows in detail the preparations made for the congress. It was held as the immediate response to the II-nd session of AVNOJ. On the 13-th of December 1943 there took place a meeting of the Central National Committees, which had been founded as early as in August 1941 and which intensified its activity particularly at that time. At that meeting a resolution was passed which welcomed the Government declaration and condemned the founding of »the Partisan Communist government«. The preparations of the bourgeois party lasted, according to Ž. Topalović, rather long. They held several meetings in Belgrade. The politicians set conditions for the co-operation with D. Mihailović, coming out against his dictatorial tendencies and his hostility to political parties. They entirely rejected the possibility of a collaboration with NOR. After the Community of Political Parties had been created, its representatives went to D. Mihailović. The leaders of the Community adopted the draft of its fundamental political program. The Community designated also the delegates who had to take part in the congress. In the course of December 1943, all counter-revolutionary forces in Serbia were right along making preparations for the congress. There was also analyzed in detail the congress held in the village of Ba as well as the decisions taken at it. At that time was legalized the creation of the Yugoslav Democratic National Community, calculated to delude the foreign public with a view to driving back the opinion which prevailed then in the West that the Chetnik Movement was a group of reactionary forces with distatorial tendencies.

At the end of the paper, in two special sections, there was analyzed the attitude of the adherents of bourgeois parties in Serbia in the period when final operations were taking place in this province, in 1944-1945. At that time D. Mihailović achieved the total collaboration with the occupiers, Germans and Bulgarians. On all sides were being taken measures aimed at uniting all

counter-revolutionary forces. The Central National Committee was also active in the course of the whole year 1944. and it intensified activity especially in the second half of 1944. There were held then several sessions in various places whrough which the Chetniks retreated. On the 12 th of March 1945. the Central National Committee passed a resolution on the occasion of Marshal Tnto's declaration. In this resolution it was requested to suspend hosrilities and that the Regency should receive a delegation of the Committee concerning the suspension of hostility on both sides. On the 29 th of August 1944. D. Mihailović Was dismissed from his dury as minister of war and replaced by I. Šubašić, prime minister of the emigrant government at that time. During the Conference at Yalta, I. Šubašić's cabinet resingned and Josip Broz Tito was charged with the task of forming the new government.

At that time, and particularly since the middle of 1944, there was developed an intensive activity on establishing the committees of JNOF. After the declaration of JNOF had been passed, the representatives of almost all former bourgeois parties and groups began to adhere to JNOF, individually and even in groups. The socialists were among the first to adhere. The Execytive Committee of JNOF did not want to admit some bourgeois parties, such as, for instance, the Yugoslav National Party, to its membership, though they had applied for it. These were the parties that distinguished themselves bu their struggle against the Communists in the times of the Kingdom of Yugoslavia. Particularly important was the adherence of the Popular Peasant Party as well as the Farmers' League, for they exerted both a considerable influence ypon the masses. The Popular Peasant Party was late in passing the resolution. This delay was mainly due to the influence of Dragoijub Jovanović, president of the Party who was desirous of transforming JNOF into a coalition of parties i. e. the Popular Peasant Party to be admitted to its membership as a separate party. To the Front of National Liberation in Serbia there adhered first these party formations which were in opposition to the regime before the war. In connection with the deepening of the social-economic contents of the revolution among the followers of the bourgeois parties which adhered to NOF, there took place an effervescence, so that they became ist sincere partisans.